

## 1. Az Állam- és Jogtudományi Intézet kutatója

### 1.1. Hivatalnokból tudományos munkatárs

Mádl Ferenc *de facto* 1958-ban kezdett el dolgozni az Állam- és Jogtudományi Intézet számára, amely pár évvel korábban, „1955. május 1. napjával<sup>2</sup> [került] a Magyar Tudományos Akadémia [...] felügyelete alá.”<sup>3</sup> Az átvétel igazgatóváltással és személycserékkel járt, valamint „[s]or került újabb osztály felállítására is”.<sup>4</sup> 1957-ben érkezett meg „a polgári jogi osztály élére” Eörsi Gyula, aki korábban „az igazságügyminisztériumban »keményvonalas« volt”, itt viszont „liberálisabban” viselkedett.<sup>5</sup>

A közös munka megkezdésének pontos dátuma és módja egyelőre nem ismert, viszont az átnézett anyag alapján nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, Szabó Imre akadémikus úgy ítélte meg, hogy miután Mádl az *Osztályközlemények*<sup>6</sup> szerkesztésével jól boldogult, az intézet tudományos folyóiratának szerkesztését is rá kellene bízni. A formális döntés még 1957 végén szülehetett meg, mert az *Értesítő* első évfolyamának második kötetét 1958 kora tavaszán már Mádl adta le a kiadónak.

Innentől már csak egy lépés volt, hogy – mint a polgári jogi felelősség kérdésének egyik fiatal szakértője, valamint az MTA II. osztályának aspiránsa – tudományos munkatársként is csatlakozzon az Állam- és Jogtudományi Intézet kicsiny, de szakmailag felkészült és lelkes csapatához. Ez hivatalosan 1960-ban történt meg, amikor – március 1-jétől – felállásban került alkalmazásra.<sup>8</sup> Eörsi Gyula, akinek az osztályára került – minthogy az aspiránsi témája révén is idekapcsolódott –, már évekkel korábban jól ismerte, hiszen Nizsalovszky titkáráként Mádl készítette elő későbbi osztályvezetője doktori védését.<sup>9</sup> Bár Mádl formálisan Eörsi osztályára került, nemcsak tőle, hanem Szabó Imrétől is kapott kutatási (és szerkesztési) feladatokat.<sup>10</sup> Részben a kutatások révén, részben viszont a korosztályához tartozó intézeti kollégáival folytatott szak-

Domaniczky Endre

## Mádl Ferenc, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója (1958–1968)<sup>1</sup>

mai beszélgetései során a tudományos érdeklődése rövid idő alatt kitágult, látószöge szélesebbé, szakmai álláspontja összetettebbé vált. Nem kérdéses, hogy kezdettől volt affinitása a tudományos munkához, de az Állam- és Jogtudományi Intézetben töltött időszak<sup>11</sup> – illetve annak legintenzívebbnek számító 1958 és 1968 közötti szakasza – nagymértékben segítette Mádl Ferenc tudományos pályafutásának felívelését.

### 1.2. Szerkesztői munka

Az első intézeti feladat tehát az 1957-től megjelenő *Állam- és Jogtudományi Értesítő* technikai szerkesztése lett.<sup>12</sup> Ennek a kezdetben 500–700 példány között megjelenő tudományos folyóiratnak a szerkesztését Mádl ugyancsak Pap Tibortól vette át, mint egy évvel korábban az *Osztályközleményeket*. Szabó Imre – Eörsi Gyulához hasonlóan – kiváló érzékkel ismerte fel a fiatal tehetségeket. Mádl a rábízott lapot – amelynek elnevezése 1962-ben *Állam- és Jogtudományra* változott – több mint három évtizeden át gondozta, 1971-ig szerkesztőségi titkárként, majd miniszteri kinevezéséig szerkesztőként.<sup>13</sup> Szabó – mint az az alábbi táblázatból kitűnik – annyira elégedett

A Mádl Ferenc által szerkesztett jogi folyóiratok egyes lapszámainak áttekintő táblázata (1958–1961)

| Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője (Állam- és Jogtudomány) |  |                        | Acta Juridica                          |                                  |                        |
|---|--|------------------------|--|----------------------------------|------------------------|
| Szám (évfolyam/lapszám/megjelenés éve)                            | Kézirat nyomdába adásának dátuma                             | Terjedelem (A/5-ös ív) | Szám (évfolyam/lapszám/megjelenés éve) | Kézirat nyomdába adásának dátuma | Terjedelem (A/5-ös ív) |
| I/2 (1958)  | 1958. 03. 05.  | 17,5                   | –                                      | –                                | –                      |
| II/1–2 (1959)   | 1959. 03. 05.  | 17,5                   | I/1–2 (1959)                           | 1959. 06. 16.                    | 17,75                  |
| II/3–4 (1959)   | 1959. 06. 03.  | 13,75                  | I/3–4 (1959)                           | 1959. 09. 29.                    | 26,25                  |
| III/1 (1960)  | 1959. 11. 17.  | 10,2                   | II/1–2 (1960)                          | 1960. 03. 30.                    | 19,75                  |
| III/2–3 (1960)  | 1960. 05. 20.  | 19,5                   | II/3–4 (1960)                          | 1960. 09. 05.                    | 19,75                  |
| III/4 (1960)  | 1960. 08. 18.  | 14,25                  | –                                      | –                                | –                      |
| IV/1–2 (1961)   | 1961. 01. 20.  | 26,25                  | III/1–2 (1961)                         | 1961. 02. 03.                    | 20,75                  |
| IV/3 (1961)   | 1961. 06. 23.  | 14                     | III/3–4 (1961)                         | 1961. 08. 22.                    | 18,50                  |
| IV/4 (1961)   | 1961 [pontos dátum hiányzik]<br>[kb. november közepe – D.E.] | 10,75                  | –                                      | –                                | –                      |

Forrás: Az Állam- és Jogtudományi Intézet *Értesítője* és az *Acta Juridica* számai. A szerző saját táblázata

volt a szerkesztői munkába gyorsan beletanuló fiatalemberrel, hogy rövid időn belül három, szakmai szempontból kiemelkedően fontos folyóirat (1957. *Osztályközlemények*, 1958. *Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője*, 1959. *Acta Juridica*) szerkesztői munkájába vonta őt be. Hogy ez a valóságban milyen jelentős megterheléssel járt, és mekkora figyelmet igényelt, jól kirajzolódik a kéziratok terjedelméből és az egyre sűrűsödő leadási határidőkből. Mádl Ferenc azonban szemmel láthatóan élvezte ezt a kifejezetten monoton és felelősségteljes munkát, és fokozatosan – a lapszámok szimultán szerkesztését kitanulva – képessé vált évi hét szám összeállítására is! Mindezt természetesen a fentebb már részletezett hivatalnoki feladatai mellett, úgy ráadásul, hogy folyamatosan ingázott a két épület: az Akadémia Hivatalának otthont adó Nádor utcai bérház, valamint az Állam- és Jogtudományi Intézet Szemere utcai székhelye között,<sup>14</sup> illetve megpróbált eleget tenni aspiránsi jogviszonyából adódó publikációs kötelezettségeinek is. Mindezekre tekintettel nagyjából 1962-re az évi hat-hét kötet szintjén állandósuló szerkesztői munka el is érte lehetséges maximumát.<sup>15</sup> Eörsi Gyula ekkoriban megpróbálta Mádlt bevonni a könyvszerkesztésbe is, az 1963-ban a polgári jogi kodifikáció elméleti háttérét ismertető, közel négyszáz oldalas német nyelvű tanulmánykötet ekkor készült,<sup>16</sup> de ezt követően kötet szerkesztéssel Mádl Ferenc – leterheltsége miatt – már csak egyetemi oktatóként foglalkozott.<sup>17</sup>

### 1.3. Kutatási területek

#### *Polgári jog*

Bár eredetileg a közigazgatási jog iránt érdeklődött, az ELTE-re átkerülve Mádl Ferenc – Világhy Miklós tanácsára – a polgári jog területén kezdett kutatásokba. A Pécssett még az államigazgatási alkalmazottak felelősségéről szóló díjnyertes pályamunkáját Budapesten a deliktuális felelősség intézményét bemutató értekezéssé dolgozta át, amellyel már nemcsak helyi, de országos elismerést is aratott.<sup>18</sup> A deliktuális felelősség fejlődéstörténetének bemutatása volt a szakdolgozati témája is, amelyhez már jelentős számú német és francia forrást használt fel. Értelemszerűen ezen a témán kívánt volna a későbbiekben is dolgozni, és az Állam- és Jogtudományi Intézet polgári jogi részlegéhez csatlakozása ezt lehetővé is tette. A kodifikációs munka gyakorlatát az Igazságügyi Minisztériumból jól ismerő Eörsi – a polgári jogi kódex megalkotásához kapcsolódóan – ekkoriban éppen a polgári jogi felelősség témakörének részletes kidolgozásával volt elfoglalva,<sup>19</sup> valamint erre a II. osztály vezetőségének beszámolója, valamint Eörsinek az *Osztályközlemények*ben megjelent tanulmánya is utalt.<sup>20</sup> Eörsi kifejezetten nagyra értékelte Mádl tudományos eredményeit,<sup>21</sup> ezért is – illetve nyelvtudása miatt – választotta be az 1958 nyarán Brüsszelbe, az összehasonlító jogi kongresszusra induló akadémiai delegációba.<sup>22</sup> A kongresszuson Mádl Ferenc is referátumot tarthatott – angol nyelven –, amely általános figyelmet keltett, és amellyel Mádl az osztrák származású

amerikai nemzetközi jogász, Albert Ehrenzweig elismerését is kivívta.<sup>23</sup> Mádl előadása abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy míg a fiatal magyar kutató referátumát az amerikai professzor támogatóan nyugtázta, addig a delegáció vezetőjének, Eörsi Gyulának a hozzászólásából – amely Mádl visszaemlékezése szerint legalább annyira szólt a plénumnak, mint (figyelmeztetésként!) neki magának – egyértelművé vált számára, hogy a két rendszer megközelítése között minden látszólagos kísérlet ellenére sincs átjárás. Ez a két, fiatalon szerzett élmény volt Mádl számára az az alap, amely nemcsak a nyugati rendszer mechanikus vizsgálatára, hanem e joganyag organikus fejlődése mozgatórugóinak feltárására és megértésére ösztönözte.

Visszatérését követően Mádl Ferenc egészen 1964-ig tovább dolgozott a deliktuális felelősséggel kapcsolatos disszertációján, illetve ehhez kapcsolódóan részt vett a polgári jogi kodifikációs munkában, majd később, amerikai útjáról visszatérve – az igazságügyi miniszter felkérése alapján – a Ptk. módosításában.<sup>24</sup> A polgári jog területén végzett munkásságához szokták sorolni a szintén az intézeti munka során készült, jogtörténeti szempontból is jelentősnek számító tanulmányát, amelyben a magyar magánjogi kodifikáció történetét elemzi a kezdetektől egészen az 1959. évi kódex elkészültéig.<sup>25</sup> Ez a tanulmánya azért is fontos, mert belekerült a kodifikációról szóló, Eörsi Gyula iránymutatása alapján készült német nyelvű kötetbe,<sup>26</sup> így külföldön is lehetővé tette az első magyar polgári törvény keletkezéstörténetének árnyalt megközelítését.

#### *Nemzetközi magánjog*

Könnyen elképzelhető – amint ezt Bruhács János felvetette<sup>27</sup> –, hogy Mádl Ferenc már a pécsi egyetemen közelebbi kapcsolatba került a nemzetközi joggal<sup>28</sup>. A pécsi nemzetközi jogi tanszék akkori vezetője, a nemzetközi szaktekineténynek számító Flachbarth Ernő professzor ugyanis egyidejűleg tartott nemzetközi (köz)jogi és nemzetközi magánjogi előadásokat, e tárgyakból éppen Mádl ott-tartózkodása idején jelentek meg friss egyetemi jegyzetei, amelyek éveken keresztül népszerűek maradtak a pécsi hallgatók között.<sup>29</sup>

A nemzetközi magánjog tudományának legkiválóbb hazai szakértőjével, Szász Istvánnal Mádl hallgatóként már nem találkozhatott, hiszen amikor 1953-ban pécsből budapesti joghallgatóvá vált, Szászyt már eltávolították az egyetemről.<sup>30</sup> Egyetemi tanári működésének utolsó darabja viszont – amelyben még lehetősége nyílt saját álláspontjának rögzítésére – éppen az 1950-ben megjelent nemzetközi jogról szóló jegyzete volt.<sup>31</sup> Ezt a nagyrészt a nyugati irodalomból merítkező írást már nem, Réczei László 1955-ben megjelent, a szovjet szakirodalom szempontjainak figyelembevételével készült nemzetközi magánjogi tankönyvét pedig még nem használhatta. Mindezek helyett Mádl valószínűleg Világhy Miklós 1951-es jegyzete,<sup>32</sup> valamint a Hajdu Gyula-féle nemzetközi jogi tankönyv<sup>33</sup> alapján ismerkedett meg a területtel.<sup>34</sup>

Amikor viszont az Állam- és Jogtudományi Intézettel való kapcsolata 1960-ban rendezetté és formalizálttá vált, a frissen kinevezett tudományos munkatárs számára Szabó Imre három feladatot rögzített: a) a tervszerződések kutatását; b) az intézeti *Értesítő* szerkesztését, valamint c) a nemzetközi magánjogi vizsgálatokat.<sup>35</sup> Fentebb már láthattuk, hogy Eörsi tudományos érdeklődésének előterébe ekkoriban a tervszerződések helyett már a polgári jogi felelősség került, amelyhez harmonikusan illeszkedett Mádl egyetemista korából magával hozott kutatási témája. A másik, az intézet vezetése<sup>36</sup> által a polgári jog területéhez sorolt feladat, a nemzetközi magánjogi kutatások folytatása azonban mind az Állam- és Jogtudományi Intézet, mind Mádl számára egy új irányt jelentett. Azt, hogy foglalkozni kell ezzel a területtel, a gyarapodó magyar és szovjet munkák száma egyértelműen jelezte. Mádlra pedig személy szerint a nyelvtudása miatt eshetett a választás, bár azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ő származása, kiváló tanulmányi eredményei és életkora alapján is alkalmasnak tűnt arra,<sup>37</sup> hogy ezen az új, marxista szempontú feldolgozásra váró területen kiteljesedjen.<sup>38</sup> Azt azonban, hogy a keveset beszélő, megfontolt fiatalemberben a téma tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges nyugati tanulmányutak csak felerősítik majd azt a gyerekkorától meglévő nyugati, alapvetően angolszász és német orientációt – amelyre egyébként Kocsis dékán 1953-as jellemzésében éles szemmel fel is hívta az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar dékánjának a figyelmét<sup>39</sup> –, nem tudhatták. Mindez csak az 1960-as évek közepén, egyszerre vált világossá főnökei és mentorai: Szabó Imre, Eörsi Gyula és Nizsalovszky Endre számára, amikor Mádl kandidátusi védését követően, bátorságát összeszedve, elküldte könyve angol nyelvű összefoglalóját Kaliforniába,<sup>40</sup> annak az Ehrenzweig professzornak, akivel 1958 – a brüsszeli kongresszus – óta levelezésben állt, és aki ekkoriban a nemzetközi magánjog elismert szaktekin-télyének számított. Ehrenzweig postafordultával meghívta a harmincas évei elején járó Mádlt a kaliforniai egyetemre – vendégprofesszornak. Mádl maga is egyszerre örült és rémült meg a lehetőségtől, ugyanis a meghívást valahogyan tálnia kellett az akadémián, ahol „tanárainnál [...] és az MTA II. o[sztályon] jó és rossz értelemben is kiverte a biztosítékot – ahogy ma mondják”.<sup>41</sup> Egyfelől persze a nyugati meghívás tekintélyt és elismerést jelentett, és ez nemcsak Mádl személyének, hanem a szocialista magyar jogtudományának is szólt, másfelől azonban a Ford-ösztöndíjra, amelynek keretében Ehrenzweig a felajánlását tette, jelentkezők jelentős része párttámogatással adta be a pályázatát, akiket most egy pártonkívüli, „vidéki legény” egyszerre maga mögé utasított – ugyanis a Ford-ösztöndíjról az adományozó, vagyis az amerikai fél döntött. A végső szót az ügyben Szabó Imre mondta ki, aki – kisszámú fennmaradt dokumentum alapján – valóban meglátta a lehetőséget a szocialista jogtudomány minőségi reprezentációjára, viszont az eredetileg egy és negyed évre szóló ajánlatot a felére, hét hónapra faragta le,<sup>42</sup> és Mádlt csak a családja nélkül engedte el, mert „nagy az a tenger”.<sup>43</sup>

Az amerikai ösztöndíjat Mádl bölcsen, három fő célkitűzés mentén használta fel. Egyrészt folyamatosan előadá-

sokat tartott Berkeley-ben és más amerikai egyetemeken, tehát reprezentált, másrészt könyvtári kutatásokat folytatott, amelyből az 1960-as és 1970-es években a magyar nemzetközi magánjogtudományt valóban új alapokra helyező és a nemzetközi trendekhez közelítő publikációk nőttek ki. Harmadrészt pedig ismerkedett, méghozzá annyira megfontoltan és ügyesen, hogy amerikai kapcsolatrendszere öt évtizeden keresztül (tulajdonképpen haláláig) élő és működőképes maradt.

Végezetül itt kell megemlíteni, hogy Mádl e területen végzett tudományos munkájának elismertségét jelzi, hogy Amerikából való visszatérését követően itt is bevonták a kodifikációs munkába, és atyai jó barátjával, Szász professzorral együtt dolgozhatta ki a nemzetközi magánjogi törvény első tervezetét.<sup>44</sup>

### Összehasonlító jog

A jog-összehasonlító módszer alkalmazásának Magyarországon messzire visszanyúló hagyományai vannak. Itt csupán a veszprémi piarista gimnázium öregdiákja, a pesti egyetem magánjogász professzora, Wenzel Gusztáv e téren úttörő kezdeményezésének megemlézésére nyílik lehetőség, aki „1850-ben [...] a Magyar Tudományos Akadémia előtt hívta fel a figyelmet az összehasonlító jogtudomány jelentőségére és feladataira.”<sup>45</sup> A professzor, aki egyébként nemcsak módszerként,<sup>46</sup> hanem „önálló tudományterületként”<sup>47</sup> tekintett a jog-összehasonlításra, elképzeléseit negyedszázad múltán kiérlelt, a külföldi tudományos irányzatokkal szinkronban álló elméletben foglalta össze, amelyre nyugodtan hivatkozhatunk a magyar komparatistika alapvetéseként. Wenzel világosan látta a jog-összehasonlítás szerepének jövőbeli növekedését, amelynek segítségével a tételes jog szabályainak, jogintézményeinek és jogrendszereinek objektív kritériumok alapján történő vizsgálatára nyílik majd lehetőség. A professzor azonban nem állt meg az alapok lerakásánál, hanem azokat a jogterületeket is megjelölte, ahol a jog-összehasonlítás alkalmazása a legnagyobb eredménnyel járhat. „Ilyenek a magánjog mai tudományos felfogása szerint a köz- és magánvagyonosság, a kötelmi viszonyok számos iránylatai, a családi élet, és az örököségi rend”<sup>48</sup> – és itt elegendő csupán megemlíteni Nizsalovszky Endre családjog területén végzett összehasonlító jogi kutatásait, vagy Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* című munkájára utalni, hogy látni lehessen, hogy – tudatosan<sup>49</sup> vagy ösztönösen – a szocialista jogtudomány jelesei közel egy évszázaddal utánán, hogy Wenzel professzor a gondolatait papírra vetette, az általa kijelölt úton haladtak tovább. A másik ígéretes terület „a váltó-, a kereskedelmi, a tengeri, a bányai, az ipari, a vasúti, a táviridai, a sajtó- stb. jogok”<sup>50</sup> világa. Ezzel az állítással viszont – és ezt a professzor szintén nem láthatta előre – a 20. században az olyan gazdasági integrációk összehasonlító jogi vizsgálatát előlegezte meg, mint a Közös Piac (EGK) vagy a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST). Természetesen az összehasonlító jog tudományának magyarországi fejlődésére a 20. századi történelem erős hullámai – világ-

háborúk, rendszerváltások, területi változások – (pozitív és negatív értelemben egyaránt) nagy hatást gyakoroltak, és egyenes irányú fejlődés helyett inkább egy-két kiemelkedően tehetséges tudós által meghatározott korszakokról beszélhetünk.<sup>51</sup>

Mádl Ferenc a jog-összehasonlítással már pécsi egyetemistaként megismerkedett. Akkori dolgozata, majd a diplomamunkája is a komparatív módszer segítségével készült.<sup>52</sup> Mádl a jog-összehasonlítást vertikálisan (történeti mélységében) és horizontálisan (a jogintézmények jelenbeli vizsgálata során) magabiztosan alkalmazta. Állam- és Jogtudományi Intézetbe kerülését követően a módszer használatát továbbfejlesztette: egyrészt itt nyitott az angolszász államok, így az USA jogfejlődésének vizsgálata felé, másrészt a történeti vizsgálódásait is kiterjesztette, elsősorban az európai jogfejlődésre.<sup>53</sup>

Mádl Ferenc akadémiai időszakában készült munkáit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mindkét, Wenzel Gusztáv által megjelölt területen maradandót alkotott, sőt, tudományos pályafutása talán legjelentősebb eredményeit – a deliktuális felelősségről 1964-ben és az EGK jogáról 1974-ben megjelent monográfiáit – éppen jog-összehasonlító módszer alkalmazásával érte el. Mádl egyébként – Wenzeltől eltérően és Szászyhoz (valamint Eörsihez) hasonlóan – az összehasonlító jogot nem önálló tudományterületnek, hanem vizsgálati módszernek tartotta.

Fontos kiemelni, hogy bár a magyar összehasonlító jogi kutatások szocialista korszakának két legfontosabb egyénisége, Szabó Imre és Eörsi Gyula egyik legközelebbi munkatársa volt, a jog-összehasonlítást elsősorban klasszikus („burzsoá”) értelmében használta, mint ahogy azt elsősorban Nizsalovszkytól és/vagy Szászy Istvántól (illetve az őt diákkorától kezdve közel három évtizeden keresztül támogató Világhy Miklóstól<sup>54</sup>) láthatta. Ezzel azonban csak az elméleti háttérrel vázoltuk fel, viszont Mádl nézeteire – csakúgy, mint a nemzetközi magánjog esetében – a gyakorlati élmények is befolyással bírtak, amelyek alapvetően négy helyszínhez: Brüsszelhez (1958), Strasbourghoz (1961–1964), Helsinkihez (1962) és Uppsalához (1966) kötődnek, az összehasonlító jog esetében a legfontosabb város természetesen – mint lentebb látni fogjuk – Strasbourg volt. Meg kell továbbá említeni Mádl Ferencnek a KGST-vel kapcsolatban az 1960-as évek folyamán szerzett elméleti és gyakorlati tapasztalatait is, mert ezek a személyes benyomások adhatták meg számára a végső lökést ahhoz, hogy sok évvel a magyar rendszerváltozás előtt egyértelműen arra az álláspontra jusson, hogy Nyugaton „van a magyar jogi kultúra főáramának folytatása”.<sup>55</sup>

### *A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*

A hatvanas évek elejére – a békés egymás mellett élés politikájának leképeződéseként – Szabó Imre úgy gondolta, hogy szükség van a keleti és nyugati gazdasági kapcsolatokra épülő integrációs kísérletek jogi szempontú vizsgálatára, illetve a jelenség jogi fogalmakkal történő leírására. Szabó felvetése nemcsak politikai, hanem tudományos

szempontból is időszerű volt, hiszen a jogrendszerben zajló legújabb változások elemzését valóban az Állam- és Jogtudományi Intézetnek kellett felvállalnia. Ráadásul Szabó éles szemmel vette észre, hogy bár a szocialista tömb országokban szintén léteztek ilyen kutatások, azok a folyamatokat elsősorban közgazdasági oldalról vizsgálták. Az Állam- és Jogtudományi Intézet – jelenleg korlátozottan elérhető – iratanyaga alapján úgy tűnik, hogy az intézetben először 1963-ban hoztak létre a nyugat-európai, valamint a kelet-európai gazdasági integrációk vizsgálatával foglalkozó kutatócsoportokat.<sup>56</sup> Az előbbi Szabó Imre, az utóbbit Eörsi Gyula vezette, és mindkettőben Mádl Ferenc, valamint Herczegh Géza dolgozott együtt – legalább két éven keresztül. Mádl szempontjából e munka több kézzelfogható eredménnyel járt. Egyrészt elmélyedt a KGST joganyagában, és – akarva-akaratlanul – feltette magában a kutató szempontjából lényeges kérdéseket: vajon az integráció életképes-e; vajon hogyan és milyen területeken lehet továbbfejleszteni; illetve munkájából adódóan is el kellett végeznie a keleti és nyugati integrációk összehasonlító elemzését, hogy miben és miért különböznek egymástól, illetve léteznek-e és ha igen, hol közös pontok ebben a két rendszerben. Másrészt e kutatást követően tett – mint a téma szakértője – többször is látogatást a Szovjetunióban, részben Állam- és Jogtudományi Intézeti kiküldetésben, részben azonban a magyar kormányzati szervek felkérése alapján. A látogatások teljes időtartama nem volt több három hétnél, azonban a nyugat-európai és amerikai utazásait követően szerzett személyes tapasztalatok minden bizonnyal mély benyomást tettek rá. Harmadrészt e kutatások eredményei akkor kezdtek hatni és hasznosulni, amikor „különösen a hatvanas évek vége felé [...] ez a terület rendkívül fontossá vált, mert Magyarország külkereskedelem orientáltsága megerősödött”.<sup>57</sup> A témába vágó és egyre erősebben gazdasági jogi vonatkozásokat érintő publikációi ennek nyomán,<sup>58</sup> főleg a hetvenes és nyolcvanas években keletkeztek, amikor már ezt az ismeretanyagot nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga elnevezés alatt oktatta is az egyetemen.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának témaköre tehát szintén az Állam- és Jogtudományi Intézetbe és Szabó Imréhez vezet vissza, de az összes kutatási téma közül talán ennek volt a leghosszabb „kiérlelési” ideje, hiszen az első „kapavágástól” a nemzetközi magánjog újabb fejlődési tendenciáit összegző, és ezzel a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát dogmatikailag megalapozó írásának megjelenéséig<sup>59</sup> mintegy másfél évtized telt el. Viszont ehhez talán az is hozzátehető, hogy az e területen készült írások hatása volt a legnagyobb, ugyanis a történelem menete e téren még életében visszaigazolta a kutató több évtized alatt megfogalmazott sejtéseit.

### *Európa-jog*

Végül itt kell szólni az Európa-jogról is, amely tulajdonképpen a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában végzett kutatások egy jól körülhatárolható részterülete, amelyet azonban a kutató saját döntése alapján önálló

kutatási témává emelt, és amelyet részben a történelmi események, részben Mádl további életpályája tágabb, a jogtudományon túlmutató, kulturális kontextusba helyezett.

Itt csupán a téma felmerüléséhez és rendszerezéséhez szükséges néhány, a kutató múltjából és neveltetéséből adódó momentumot megemlíteni. Fentebb említésre került, hogy már a pécsi egyetemen feltűnt a tehetséges diák nyugati államok iránti érdeklődése. Ennek háttéréről akkor csupán annyit tudtak kideríteni, hogy két apai nagybátyja (akkor éppen) Németországban élt, azonban a gyermek által a két nagypapától kapott útravalóról (az egyiktől főként az USA-ról, a másiktól pedig az orosz hadifogságról szóló történetek maradtak meg a fiatalemberben) nem szereztek tudomást. Gyanús lehetett volna, hogy Mádl első, nyomtatásban megjelent írása egy könyvismertetés volt, amelyben az amerikai legfelsőbb bíróság közelmúltbeli ítélezési gyakorlatát ismertetve feltűnően sokat beszélt a polgári szabadságjogokról.<sup>60</sup> A fiatal Mádlra – mint az az eddigiekből is egyértelműen következik – két útja, az 1958-as brüsszeli, illetve az 1961 és 1963 közötti strasbourgi látogatások döntő hatással bírtak. A franciaországi képzés idejének túlnyomó részét a parlamenti szónoklatok hallgatásával, nyugati lapok olvasásával, illetve a könyvtárban, az európai integráció múltjának kutatásával töltötte. Strasbourgból már úgy tért haza, hogy egyértelműen elkötelezte magát a nyugati értékrend és kultúra mellett. Mádl azonban megfontolt és alapos kutató volt, a tudományos igazságok keresésében személyes szimpátiái nem befolyásolták. Az Állam- és Jogtudományi Intézetben folyó, a gazdasági integrációkkal kapcsolatos kutatásokat lelkiismeretesen elvégezte, de – valószínűleg a személyes élményei miatt – nemcsak a tisztán jogi, hanem a kulturális különbségek is izgatták, és ezen a téren kaphatott támogatást elsősorban Nizsalovszky Endrétől<sup>61</sup> (és vélhetően a hasonló felfogású Szászy Istvántól is). A kulturális örökségre, a magyar jogi kultúra eredetére vonatkozó nézetek első megfogalmazásban nagy valószínűséggel mesterétől erednek, akivel azonban – saját bevallása szerint – ezen túlmenően is folytathatott a további részletek feltárására vonatkozó beszélgetéseket.

Mindezekre tekintettel az *Európa-jog* című, 1974-ben megvédett, majd megjelent monográfiája egyértelműen az Állam- és Jogtudományi Intézetben folytatott kutatásokból nőtt ki, viszont a téma lehatárolása, feldolgozása a szerző saját személyiségfejlődésének is köszönhető. A sokat idézett, évtizedekkel később Mádl mottójává vált mondat – „A történet rólunk szól” – erre, a munka személyes jellegére is utalt.

Négy évtized élményanyaga négy szóba sűrítve és saját állásfoglalással formálva – ennek sorsa, az, hogy a cenzor nem engedte a megjelentetését, jóval nagyobb jelentőségűvé vált, mint azt a kortársak gondolhatták.<sup>62</sup> Ő ugyanis nemcsak magánemberként, saját élményanyaga alapján, hanem tudósként is meg volt győződve arról, hogy az ország sorsa valamikor és valamilyen módon össze fog kapcsolódni a nyugati integrációval.<sup>63</sup> Amikor pedig ez meglepő módon, a nem is olyan távoli jövőben valóban be is következett, a téma és mottó a politikussá előlépett

professzor legfontosabb közéleti üzenetévé vált, részben pedig politikai és cselekvési programmá bővült.

Az Európa-jog tehát Mádl Ferencnek az Állam- és Jogtudományi Intézetből magával hozott azon kutatási területre, amely a történelmi események hatására és a személyes életpálya fordulatai során egy szűk, tisztán jogi témából a tudományos kereteket áttörve – egyes elemeiben a létrehozójától is függetlenül – közéleti programmá vált.

#### 1.4. Nemzetközi oktató- és kutatómunka

Mint az fentebb látható volt, Mádl Ferenc személyiségére, kutatásaira és későbbi életművére az akadémiai munkája során megtett utazások jelentős hatást gyakoroltak. Az utak többsége Nyugat-Európába vezetett, de az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársaként járhatott először az USA-ban és a Szovjetunióban is. Az alábbiakban tehát röviden át kell tekintenünk a legfontosabb úti célokat. Mindenekelőtt azonban adódik a kérdés, hogy a szocialista jogtudósok mégis hogyan juthattak el ilyen gyakran és ilyen népszerű célállomásokra is, mint Brüsszel, Strasbourg vagy éppen Berkeley? Ennek háttérében Szabó Imre és Eörsi Gyula azon meggyőződése állt, hogy a „kelet–nyugati összehasonlító jogi tevékenységbe való fokozatos bekapcsolódás[sal] [...] – mintegy az oroszlánt a barlangjában – meg lehet verni és a jogtörténet sülyesztőjébe lehet küldeni Európa ‘retrográd burzsoá’ jogát és egész gazdasági-politikai értékrendjét.”<sup>64</sup> Szabóék tehát egyfajta, jogi eszközökkel vívott „kulturális forradalomban” gondolkodtak a jogtudomány területén, és ebben komoly szerepet szántak a tehetséges új nemzedéknek. Eörsi a koncepció lényegét a hatvanas évek elején egy írásában világosan össze is foglalta:

„Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának az az álláspontja, hogy mindaddig, amíg az ilyen rendezvényeken [nyugati jogösszehasonlító konferenciákon – D.E.] méltó keretek között, korrekt formák között szerepelhetünk, igyekeznünk kell ezeken részt venni. Részvételünket [...] fel kell használni arra is, hogy politikailag, szakmailag jól felkészült, szilárd, nyugati nyelvet beszélő, de nemzetközi tapasztalatokkal még nem rendelkező fiatalabb egyetemi oktatók és intézeti kutatók is a lehetőségeink-engedte minél nagyobb számban részt vehessenek ilyen tárgyú kongresszusokon és hallgatói minőségben eljuthassanak az »összehasonlító jog« nemzetközi oktatási intézményeinek tanfolyamaira is. Különösen ez utóbbi helyeken szerezhetnek bőséges tapasztalatokat a nyugati hallgatókkal való nemegyszer hajnalig tartó szenedélyes, »protokollmentes« vitákban.”<sup>65</sup>

Mint az a lentebbi, az akadémiai időszak nemzetközi útjait összesítő táblázatból kitűnik, Mádl mindkét, Eörsi által megjelölt célkitűzés megvalósításában komoly szerepet kapott: részt vett a korszak összehasonlító jogi kongresszusainak nagy részén (Brüsszel, Uppsala, Pescara, Budapest) és hallgatóként eljutott több külföldi összehasonlító

jogi képzésre (Strasbourg és Helsinki). Sőt, ezeken felül még egy harmadik területen is szerepet kapott: az „öregek”, Szabó és Eörsi mellett ő lett az első fiatalok egyike, aki – rögtön a végzést követően (sőt már diákként)<sup>66</sup> – a nemzetközi összehasonlító jogi képzéseken oktatóként is megjelent.

## Brüsszel

Eörsi a fenti cikkében kitért arra, hogy a 19. század végén megerősödő jog-összehasonlítás „a tőkés világban ma is virul”,<sup>67</sup> és az egyre gyarapodó számú rendezvényeken (előadásokon és képzéseken), valamint a különböző összehasonlító jogi intézmények vezetésében a szovjet, csehszlovák és lengyel jogászok is megjelentek, és írásait már ezen irányzat jelentősebb folyóiratai is leközlik.<sup>68</sup> Magyar részről tehát kettős felzárkózási kényszer jelentkezett: *a)* a Szász „száműzetése” óta e területen nemzetközi rangú képviselő nélkül maradt magyar jogtudomány új arcot/arcokat és érdemi tudományos hozzájárulást kellett felmutatnia; *b)* az összehasonlító jogi kutatásokban a népi demokratikus országok is előttünk jártak, tehát tömbön belül is versenyhelyzet állt elő.

A Mádlban mély nyomot hagyó brüsszeli kongresszus magyar részről a saját arcél meghatározására tett egyik első kísérletnek tekinthető. Mádl mint a háromfős delegáció legfiatalabb tagjának megjelenése és pozitív benyomások eredményező szereplése innét nézve mindenképpen a magyar terv egyik sikerének tekinthető, egyúttal pedig azt is jelzi, hogy Mádlal Szabó és Eörsi komolyan számolt, és – nyelvtudása miatt – kifejezetten úgy tervezhették, hogy a magyar jogtudomány külföldi „arcaként” építik fel. Mádl maga is érezhette ezt a megkülönböztetett figyelmet, mert egy évvel későbbi, tudományos tevékenységét részletező bibliográfiájában az előadására „megtisztelő”<sup>69</sup> lehetőségként utalt vissza.

Mádl számára a kongresszus legfontosabb eseménye természetesen az Ehrenzweiggel való megismerkedése volt, de később is kiemelte, hogy mennyire jól lehetett egy ilyen rendezvényen szakmai kapcsolatokat építeni. A konferencia – rövidsége ellenére – mély nyomot hagyott benne, mert itt ivott először Coca-Colát, amelynek ártalmaira és veszélyes voltára utazás előtt a Külügyminisztérium külön – és nyomatékosan! – felhívta a delegáció tagjainak figyelmét.<sup>70</sup>

## Strasbourg

Mádl Ferenc már köztársasági elnökként úgy emlékezett, hogy „ebbe[n] a kelet-nyugati együttműködésbe[n] [...] [m]egvolt egy bizonyos keret, s néhány diák – én már végzett öregdiák voltam – kiutazhatott tanulni. Mi voltunk az elsők, aztán fokozatosan egyre többen mehettek.”<sup>71</sup> A néhány diák – mint Eörsi Gyula cikkéből kiderül –, konkrétan három fő volt,<sup>72</sup> Mádl ezek egyikeként<sup>73</sup> jutott ki az európai gondolat szülőföldjére, a több mint másfél évszázadon keresztül a német és francia ellenségeskedés

gyújtópontjának számító történelmi régióba, Elzász-Lotaringiába. Ezek a három éven keresztül zajló – évente két-hónapos képzéssel<sup>74</sup> járó – látogatások<sup>75</sup> azonban nemcsak az európai kultúrközösség szempontjából voltak számára meghatározóak, hanem a francia nyelvvel és kultúrával is ebben az időben mélyült el a kapcsolata. Nagyon érdekes az az emlék, amit már köztársasági elnökként a francia–magyar kapcsolatok történetéről szóló könyv személyes hangvételű előszavában ebből az időszakból felidézt. Eszerint Strasbourg ódon hangulatú utcáit járva Liszt Ferenc gyönyörű kantátája jutott eszébe a strasbourgi székesegyház harangjairól.<sup>76</sup> Liszt – aki magyarként lett a német kultúra egyik óriása –, valamint a német épített örökség egyik legszebb darabjának, a helyi székesegyháznak az említése egyértelmű utalás arra, hogy Mádl nemcsak magyarként, hanem személyes, német örökségének tudatában mélyedt el a francia nyelvben és történelemben, és mindkettő ismeretében vált a „közös Európa” gondolatának meggyőződéses követőjévé.<sup>77</sup>

Mádl Ferenc egész életében büszke volt a Strasbourgban elvégzett összehasonlító jogi képzésre, illetve arra, hogy – még diplomája átvételének évében – tanárként is visszatérhetett az intézménybe. Egy évtizeddel később készült önéletrajzában így írt: „1963 óta összehasonlító jogi előadásokat tartok a magyar és a szocialista polgári jog köréből”.<sup>78</sup> A város és a régió tehát nem csupán egy rövid találkozás erejéig, hanem több mint egy évtizeden keresztül hatással volt az Európa-jog egyik első magyar kutatójára. Sőt, akár úgy is lehetne fogalmazni, hogy ez a vidék volt Mádl legfőbb kapcsolódási pontja a nyugat-európai jogi kultúrához, amelyben való „megmártózásából” 1974-es monográfiája megszületett. Hogy ez a megmártózás vagy, ahogy Mádl nevezte „feltöltődés”,<sup>79</sup> mit is takart pontosan, ahhoz röviden számba kell vennünk, hogy mivel és hogyan töltötte ő itt ösztöndíjasként az idejét. Az élményanyag jelentőségére abból is következtetni lehet, hogy viszonylag gyakran és részletgazdagon nyilatkozott erről a későbbiekben is. Köztársasági elnökként pedig általánosságban így foglalta össze ennek az időszaknak a jelentőségét: „Strasbourgban szerettem bele Európába, az európai jogrendbe. S ez a szerelem máig tart.”<sup>80</sup>

A strasbourgi képzés mindenekelőtt az *a)* oktatásról és az *b)* kutatásról szólt. Ezen túlmenően azonban „[k]itárgult körülöttem a világ”,<sup>81</sup> *c)* „[n]agy nyugati lapokat olvashattam”<sup>82</sup> és *d.)* “[e]ngem különösen megragadott, hogy láthattam működésben az új Európát.”<sup>83</sup>

A tanárokról, valamint a tantárgyakról később úgy nyilatkozott, hogy „[a]z előadásokon természetesen gyakran volt szó a modern kor nagy auktorairól, és a világ nagy jogrendszereinek tárgyalása során felvilágosult és tárgyilagos előadásokat hallgattunk a szocialista jogrendszerrel is.”<sup>84</sup> Ez utóbbit azért fontos hangsúlyozni, mert „[m]ind Szabó Imre, mind Eörsi Gyula tanított a strasbourgi egyetemen, ahol azonban már nem egészen azt adták elő, amit itthon az egyetemi órákon.”<sup>85</sup> Strasbourgban „a háború utáni európai jogtudós generáció kiválóságai rendszeresen tartottak előadásokat”,<sup>86</sup> vagyis az akadémia az új Európa egyik legfontosabb képzőhelye volt, ahol a következő évtizedek kutatóit és közéleti személyiségeit ismertették meg a jelen-

legi társadalmi és politikai kérdésekkel, valamint az európai gondolattal.<sup>87</sup> Nemcsak tanulásról volt szó, hanem kapcsolatépítésről, amelyet Mádl először az 1964-ben megjelent monográfia szétküldésekor tudott hasznosítani.

Azt, hogy a képzési idő egy részét kutatásokra is fordította, maga Mádl emelte ki. „[A]z európai jog, az összehasonlító polgári jog és a nemzetközi magánjog területén folytattam kutatásokat.”<sup>88</sup> Több könyvtárban is dolgozott, de az Európa Tanács könyvtára hagyta benne a legmélyebb nyomot. Nemcsak az ET könyvtárába, de az ET üléseire is bejárhatott, ahol a karzatról az alapító atyák, Adenauer, Schuman, de Gasperi, Jean Monnet szónoklatait hallgathatta.<sup>89</sup> Elsősorban erre az élményre utalt, amikor azt írta, hogy működése közben láthatta Európát. Mindezeket látva egyáltalán nem tekinthető túlzásnak, amikor a képzés jelentőségét élete végén ekképpen összegezte: „[n]éhány szemeszter idején többet tanultam az európai gondolat történetéről és működéséről, mint jogi tanulmányaim éveitől kezdve addig összesen.”<sup>90</sup>

## Helsinki

Eörsi Gyula már hivatkozott cikkének az Állam- és Jogtudományi Intézet éves beszámolóival való összevetése révén a számadatokhoz konkrét nevek társíthatóak, így derült ki, hogy bár Mádl Ferenc a nyilvánosság előtt csak a – – rá valószínűleg a legjelentősebb benyomást tevő – – franciaországi képzéséről beszélt, de ezen kívül is részt vett még egy nyári, oklevéllel záruló<sup>91</sup> képzésen, Finnországban. A helsinki nyári szeminárium jelentőségét Eörsi leírásából érthetjük meg, aki ezt a szocialista jogtudomány szempontjából is kiemelten fontos rendezvényt a következőképpen mutatta be:

„A luxemburgi intézménynél<sup>92</sup> az 1960. évben szakadás állott be, és az intézmény vezetőinek és többé-kevésbé rendszeresen visszatérő előadóinak jelentős többsége Luxemburgot elhagyva, az *Association Internationale pour l'Enseignement du Droit Comparé* rendezésében Helsinkiben tartott nyári szemesztert, amelyen hallgatói minőségben, ösztöndíjjal egy magyar jogász vett részt. Itt szovjet és lengyel részről mintegy 30 előadás hangzott el a szocialista jog köréből; egyébként itt is mintegy 50 professzor adott elő 35 országból jött kb. 200 jogvégzett hallgatónak. A hallgatók között itt eléggé nagyszámú franciaországi ösztöndíjas afrikai is volt. Az előadások itt is bevezetőt adtak a főbb jogrendszerrekbe, és a legkülönbözőbb jogintézmények összehasonlításával foglalkoztak.”<sup>93</sup>

A Helsinkiben töltött néhány hétnél valószínűleg kettős hatása lehetett. Rövid távon minden bizonnyal Mádl Ferenc – és a magyar jogi tudományos élet<sup>94</sup> – tudományos kapcsolatrendszerének bővítésével járhatott. Hosszú távon viszont az itt szerzett emlékek szerepet kaphattak például a köztársasági elnöki időszakban a finn elnökkel<sup>95</sup> kialakított jó személyes, kifejezetten baráti jellegű kapcsolatának megalapozásában.

## Uppsala

Mádl Ferenc három külföldi összehasonlító jogi kongresszuson vett részt a magyar delegáció tagjaként (Brüsszel, 1958; Uppsala, 1966; Pescara, 1970).<sup>96</sup> Míg az első alkalomról ő maga mesélt (több alkalommal is), az uppsalai ülésről fennmaradt a delegáció úti jelentése a IX. osztály anyagában.<sup>97</sup> Eszerint ez alkalommal népes delegáció: hat fő látogatott Svédországba, ahol még két magyar kutató csatlakozott hozzájuk.<sup>98</sup> A kongresszuson „[...] öt szekció keretében 42 témát vitattak meg” – summázta Szabó akadémikus.

„A magyar delegáció tagjai aktívan bekapcsolódtak a kongresszus munkájába. A szocialista, ezen belül a magyar részvételt a kongresszus külföldi résztvevői általában igen pozitívan értékelték, s ez a kongresszus záróülésén az *Académie Internationale* részéről is kifejezésre jutott. A magyar delegációnak a kongresszuson játszott aktív szerepe, s nem utolsósorban a magyar nemzeti referátumokat tartalmazó igen szép kiállítású kötet jelentős érdeklődést keltett [...] Mádl Ferenc ellátta a kongresszus titkári teendőit. Részt vett a jogközelítés és jogegységesítés tárgyában rendezett vitán; a nyugati érdekeket képviselő UNIDROIT koordinációs szerepét védő Malintroppi professzorral folytatott különösen vitát.”<sup>99</sup>

## Amerikai és nyugat-európai körút

Strasbourghoz hasonlóan Mádl egész életét befolyásoló tapasztalatokra és élményekre tett szert az 1966-os Ford-ösztöndíj elnyerésével megvalósult nyugati körútján, ezért az alábbiakban a pályázat háttérét és a tanulmányút hozadékát egyaránt vizsgálat alá kell vonnunk.

„A Ford-ösztöndíj tudomásom szerint két évvel korábban [1964-ben – D.E.] indult, mint ahogy én megkaptam [1966-ban – D.E.]. A magyar fél körülbelül kétezer(!) jelentkező közül kiválasztott ötvenet, és a Ford Alapítvány Amerikából érkező megbízottai az ötvenből választottak ki huszonötöt, akiket végül meghívtak. A jelentkezők mintegy felének művészeti, humán- és társadalomtudományi érdeklődésűnek kellett lennie, a másik felük műszaki, természettudományi, sőt gyártástechnikát képviselő jelölt is lehetett, kivételt képeztek a hadi fontosságú témák.”<sup>100</sup>

– idézte fel évtizedekkel később az ösztöndíj legfontosabb jellemzőit<sup>101</sup> az azt egy évvel Mádl után elnyerő néprajztudós, Hofer Tamás. A Ford Alapítvány „mint az Egyesült Államok kormányzatától független intézmény”<sup>102</sup> az enyhülés kedvező politikai légkörében könnyebben létesített kapcsolatokat a népi demokráciákkal, köztük a Szovjetunióval és Lengyelországgal, mintha a kapcsolatfelvételt kormányzati szervek kezdeményezték volna. Ám a távolról kedvezőnek ítélt lehetőségben – különösen az első években – benne rejlett a konfliktus lehetősége, ugyanis miközben



„[a]z ösztöndíjas-jelöltek listáját a magyarok hosszas kiválasztási folyamat során állították össze. [...] figyelembe kényszerültek venni, hogy az alapítvány is kész listával állt elő a támogatandók személyét illetően. Az együttműködés első évében ráadásul tájékoztatták is őket a lehetőségről”.<sup>103</sup>

Ez a metódus – mint fentebb láttuk – Mádl Ferenc esetére is igaz volt, akit tulajdonképpen kintről, az Egyesült Államokból választottak, kész helyzet elé állítva a magyar jogtudomány hazai döntéshozóit, illetve magát Mádlt is.<sup>104</sup> Láttuk, hogy az ösztöndíjat végül Szabóéknak sikerült lerövidíteni, így csupán egy amerikai szemeszterről szólt, amely döntően Kaliforniára korlátozódott. Mádlt azonban – mint az a kollégáinak írott leveléből kiderül<sup>105</sup> – gyorsan megkedvelték, hívták és ajánlották is más helyekre, ennél fogva az amerikai körutat mégis sikerült megvalósítania (lásd táblázat).<sup>106</sup>

Az ösztöndíj fő célja az oktatás és a kutatás volt. Az előbbit illetően Mádl úgy emlékezett, hogy Berkeleyben

„1966–67. tanév második félévében [...] Ehrenzweig-gel együtt társelődőként polgári jogot és nemzetközi magánjogot adtam elő, jog-összehasonlító nézőpontból. A polgári jogi órák elsődleges tárgya az európai szocialista országok polgári joga volt (tulajdonjog, jogi személyek, a gazdasági tervezés és a gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolatai).”<sup>107</sup>

Az utóbbi területen főként társasági és kereskedelmi jogi kutatásokat folytatott különböző könyvtárakban. Az amerikai útnak volt azonban egy további fontos célja is, a szocialista jogtudomány reprezentációja. Ezen a területen – annak ellenére, hogy a tartózkodási időt lerövidítették – Mádl ugyancsak jelentős eredményeket tudott felmutatni – sőt, tulajdonképpen több helyre tudott eljutni, mint eredetileg tervezte. Ennek az amerikai „körútnak” az állomásai a következők voltak: New York (Columbia), Ann Arbor (University of Michigan), Salt Lake City (University of Utah),<sup>108</sup> Boulder (University of Colorado), Denver (University of Denver), Austin (University of Texas), San Francisco (Hastings Law School).<sup>109</sup>

| Az amerikai körút állomásai 1967 |                     |
|----------------------------------|---------------------|
| Tervezett                        | Megvalósult         |
| Berkeley (CA)                    | Berkeley (CA)       |
| Chicago (IL)                     | New York (NY)       |
| Philadelphia (PA)                | Ann Arbor (MI)      |
| New York (NY)                    | Salt Lake City (UT) |
|                                  | Boulder (CO)        |
|                                  | Denver (CO)         |
|                                  | Austin (TX)         |
|                                  | San Francisco (CA)  |

*Forrás:* AL IX. o. iratai 10. d. 3. dosszié és Mádl Ferenc: *Találkozásom Hans Kelsennel* c. tanulmánya. A szerző saját táblázata

A Kaliforniai Egyetemen Mádlt Ehrenzweig<sup>110</sup> fogadta és mentorálta, neki köszönhetően ismerkedett meg Hans Kelsennel, akivel (hármásban) közös előadásokat is tartottak.<sup>111</sup> A lélekben mindvégig közép-európainak megmaradó Ehrenzweig nemcsak az amerikai élet jellegzetességeire hívta fel a fiatal ember figyelmét, de a szakmai vitáik „az amerikai nemzetközi magánjog elméleti és gyakorlati rendjéről” döntő befolyással bírtak a fiatal kutató tudományos nézeteinek alakulására.<sup>112</sup> Kapcsolatuk Mádl hazatérte után sem szakadt meg, és amikor az 1970-es években Ehrenzweig Ausztriába látogatott, Mádlékkal is találkozott Sopronban.<sup>113</sup>

Miután a közélet iránt mindig fogékony Mádl Ferenc az Egyesült Államokban a helyi magyarokkal (köztük például a legendás Teller Edével<sup>114</sup> többször<sup>115</sup>) is találkozott, nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy vajon a magyar állambiztonság hogyan állhatott hozzá ehhez az úthoz, amely a szocialista jogtudomány egyik ígéretes reménysége számára lehetővé tette, hogy betekinthesen az imperialista hatalmak vezető erejének egyik szellemi központjába. A téma szakértőjének számító Somlai Katalin kutatásai alapján egyértelműnek látszik, hogy minden nyugatra utazót felkészítettek az ellenséges beszerzési kísérletek elhárítására.<sup>116</sup> A Ford-ösztöndíjasokat<sup>117</sup> értelemszerűen „elsősorban az amerikai titkosszolgálati módszerek felismerésére oktatták ki”.<sup>118</sup> Hazatérésüket követően az ösztöndíjasoktól – szóbeli vagy írásbeli – beszámolót vártak.<sup>119</sup> Ezen túlmenően azonban – a Somlai által felhozott példák alapján – nem volt kötelező együttműködni a magyar titkosszolgálattal, illetve maguk a szolgálatok is jelentőmunkára alkalmatlannak minősíthették a kiutazót.<sup>120</sup>

Végül érintenünk kell az út hozadékát, amelyet talán a „mennyiségi és minőségi robbanással” lehetne leginkább jellemezni. Mádl hazatérését követően az amerikai út „termését” alapvetően két irányból közelítve dolgozta fel:

- a) az amerikai jogi oktatás szerkezetét bemutató írások,<sup>121</sup> amelyeket – bár jogi lapokban jelentek meg, részben szélesebb közönségnek, a hazai tudományos élet résztvevőihez szóló beszámolóknak szánhatott, és amelyek részletes leírását adják a korabeli amerikai oktatási és kutatási rendszernek.<sup>122</sup> Ezek az írások témájuknál fogva talán az 1956-ban készült könyvismertetéséhez kapcsolódnak legerősebben, hiszen az amerikai igazságszolgáltatás jellegzetességeit mutatta be;
- b) a nemzetközi magánjog hazai elméletét Ehrenzweig intenciói alapján,<sup>123</sup> tulajdonképpen Szászyhoz viszonyulva, de Világhy (polgári jogi) megközelítésére alapozva építette újjá. Az „újjaépítés” egyrészt az eredeti gondolatokra és azok rendszerbe foglalására utal, Mádlnak egészen az 1970-es évek végéig az amerikai tapasztalatokból táplálkozó írásai azonban ezt a kritériumot túlhaladják, ugyanis a témát Szászy 1938-as (és 1940-ben idegen nyelven is megjelent) monográfiáját követően a legújabb nemzetközi trendekre, eredményekre építve, a külföldi szerzőkkel vitázva, elméleteiket szintetizálva építette fel.



Az amerikai tanulmányút (illetve a két amerikai tanulmányút, mert Mádl 1979-ben is járt az Egyesült Államokban) talán legfontosabb hozadéka a magyar nemzetközi magánjog tudományának modernizálásában, a nemzetközi irányzatokhoz való felzárkóztatásában jelölhető meg. E munka legidőállóbb darabja – az először 1981-ben megjelent, Vékás Lajossal közösen írt tankönyv<sup>124</sup> – révén Mádl jogászgenerációk sorának szemét „nyitotta fel”, feltárva előttük a szocialista tömbön kívüli világ jogrendszerei megismerésének egyik módját. Mindezek miatt – illetve a hazatérését követően a kezdetben Szászyval közösen végzett kodifikációs munka miatt is – talán nem túlzás azt mondani, hogy a modern magyar nemzetközi magánjog-tudomány elméleti alapjait jelentős részben Mádl Ferenc dolgozta ki. Erre tekintettel Mádl Ferencet nemcsak az Európa-jog, hanem a nemzetközi magánjog területének legjelentősebb hazai kutatói között kell számon tartanunk.

Végül röviden szólnunk kell a Ford-ösztöndíjjal Nyugat-Európában töltött időszakról is. Ezt az eredetileg 5–6 hónapra tervezett programot ugyancsak „megválták”, mindössze kb. 6 hétre.<sup>125</sup> Az útnak ez a megkurtítása azonban a célállomások egyidejű csökkenésével is járt, aminek háttérben valószínűleg a magyar vízumpolitika kötöttsége keresendő. Míg ugyanis az USA-ba szóló vízum szabadon lehetővé tette az úti célok megváltoztatását, más szóval az ösztöndíjas „ügyességére” bízta, hogy hány helyre látogat el az ösztöndíj fennállása alatt, addig Nyugat-Európában minden országba külön vízumot kellett igényelni, és az igényléshez a magyar hatóság előzetes hozzájárulása volt szükséges.<sup>126</sup> A meglátogatni tervezett legalább négy európai államból (Franciaország, NSZK, Egyesült Királyság, Olaszország) így kettő maradt (Luxemburg és Olaszország).<sup>127</sup> Mádl mindkét helyen könyvtári kutatómunkát tervezett,<sup>128</sup> és Rómában – mint az eredetileg is célja volt – valószínűleg meglátogatta az UNIDROIT Intézetet.<sup>129</sup> Arról, hogy pontosan mihez gyűjtött anyagot, a hazatérte után megjelenő munkái tanúskodnak.<sup>130</sup> Ezek többsége már az 1970-es években jelent meg, az 1974-es doktori értekezés előtanulmányaként. Az 1960-as évek második feléből fennmaradó éveket ugyanis Mádl a Ford-ösztöndíjjal az USA-ban összegyűjtött anyag feldolgozásával töltötte.

Fentiek alapján tehát a Ford-ösztöndíjjal megvalósított nyugat-európai kutatóút legfontosabb hozadékát a doktori értekezésben jelölhetjük meg. Vagyis ezt a pár hónapot Mádl elsősorban nem a nemzetközi magánjog, hanem az Európa-jog területére vonatkozó anyaggyűjtésre használta fel. Elkerülendő azonban, hogy a doktori munka mögött csupán egy-két rövidebb kutatóútat feltételezzünk, az alábbiakban táblázatba foglalva megjelöltem annak a tanulással, kutatással, oktatással és konferencia-részvétellel töltött nagyjából másfél évtizednek a legfontosabb – a téma szempontjából releváns – csomópontjait és eseményeit, amelyek e hatalmas szintézis elkészítéséhez elvezettek. A táblázat alapján egyértelművé válik, hogy a Ford-ösztöndíjjal megvalósított nyugat-európai kutatóút nem az amerikai „körúttal”, hanem az 1958-as brüsszeli úttal és az 1961 és 1964 közötti strasbourg-i képzéssel alkot szerves egységet. Tehát valószínűleg nem járunk

messze a valóságtól, ha úgy fogalmazzunk, hogy Mádl a váratlanul ölébe hullott lehetőséggel kiválóan gazdálkodott, és a leszűkített időtartam ellenére sikerült belőle két különálló kutatást is megvalósítania.

| Mádl Ferenc doktori értekezésének tudományos háttere<br>(külföldi kutatások, előadások, képzések) |  |  |   |
|---|--|--|---|
| Összehasonlító jogi kongresszusok (1958, 1966, 1970)  | Összehasonlító jogi képzések (1962, 1961–1963) | Ford-ösztöndíj amerikai és nyugat-európai része (1967) | Összehasonlító jog oktatása (1963-tól folyamatosan, különböző helyszíneken) |

A szerző saját táblázata

## Moszkva

Többi témájához képest a KGST működésének tanulmányozása kevésbé hangsúlyosnak tűnik, azonban az 1960-as évek második felében, illetve az 1970-es évek elején aktívan vett részt a keleti blokk gazdasági és jogrendszerének tanulmányozásában. Részben önálló és a már az 1960-as évek elejétől zajló keleti (NDK) kutatóúton, elsősorban a gazdasági integráció témakörében összegyűjtött adatainak közzétételéről volt szó. Kutatásainak nagyobb része azonban a gazdasági kapcsolatok joga elnevezésű, később az egyetemen önálló kutatási és oktatási irányra váló területen hasznosult. Nem lehet eléggé kiemelni e keleti utak jelentőségét Mádl életművének egésze szempontjából, ugyanis így válik egyértelművé, hogy ő a nyugat-európai integráció életképességét mindkét rendszer (gazdasági) joganyagának ismeretében és személyes élményei által megerősítve fogalmazta meg tételként. Úgy is mondhatjuk, hogy nem elégedett meg másodkézből származó információkkal, ám az is igaz, hogy e kutatásokban az 1960-as évek elejétől Szabó Imre és Eörsi Gyula vezetésével mint az Állam- és Jogtudományi Intézet munkavállalója vett részt.

A keleti utakon belül – és Moszkva ezért került külön pontban kiemelésre – a szovjet fővárosba tett három<sup>131</sup> rövid útja nyilvánvalóan, már csak a témák miatt is, a legfontosabb. Két útra ugyanis mint a keleti gazdasági integráció egyik szakértőjét, a magyar kormány küldte ki. A szakértői felkérés nemcsak a kutatásainak, hanem a tudományos kapcsolatainak is szólt, Mádl az e témában aktív kutatókat még az összehasonlító jogi és a nemzetközi magánjogi kutatásai során ismerte meg. Az, hogy a KGST-vel kapcsolatos egyeztetéseken ismerős arcokkal találkozott, azonban nem a véletlennek volt köszönhető, hanem annak, hogy a nemzetközi magánjogi kutatások egyik legújabb irányzata e klasszikus tudományterületbe integrálta a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogával kapcsolatos kutatásokat is. Mádl e területen az 1970-es években jelentkezett rendszerező, tudományági alapvetéseket tartalmazó munkákkal,<sup>132</sup> amelyekben ezeket a jogrendszerbeli eltulodásokat, „anomáliákat” előbb értelmezni, majd rendszerezni (1977, 1978, 1981) próbálta.

## 1.5. Másodállásból harmadállás

Már 1960-ban, amikor Szabó Imre Mádlt másodállásban – és félállásban – státuszra tette,<sup>133</sup> felmerült benne, hogy – előbb vagy utóbb – főállásban is áthozza az Állam- és Jogtudományi Intézetbe. Ebbéli törekvését – láthattuk – az hiúsította meg, hogy nem talált alkalmas utánpótlást a jogászok II. osztályon belüli ügyeinek intézésére. Az ideiglenesnek szánt kettős kötődés – főleg, ahogy Mádl a folyóirat-szerkesztésbe, valamint a könyvtervek készítésébe egyaránt beletanult – így végül állandósult. Ebben a formában azonban benne rejtett a bizonytalanság, mert a másodállást az MTA főtitkára csak határozott időre és meghatározott feltételekkel engedélyezte. Eredetileg azzal a megszorítással, hogy „[a] másodállásra fordított munkaidő [...] főfoglalkozású – hivatali – munkakörének munkaidejét napi hat, illetve heti 36 óránál kevesebbre nem csökkentheti”.<sup>134</sup> Ez – hatnapos munkahéttel számolva – átlagosan napi két óra intézeti ügyekkel való foglalkozást tett lehetővé Mádl számára, ami nyilvánvalóan elégtelen lett volna a kutatási feladatokba való bekapcsolódásra. 1963-ban a munkaidőkereten tovább szigorítottak, és elvonták a kutatónapját is,<sup>135</sup> amit még büszkén írt bele 1959. nyári önéletrajzába.<sup>136</sup> Nyilvánvaló volt, hogy ez a kettős alkalmazás nem tartható fenn sokáig. 1967-ben, amikor az egész akadémián felülvizsgálták a másodállásokat, Szabó Imrétől is jelentést kértek be az Állam- és Jogtudományi Intézetre vonatkozóan. Bár többen is érintettek voltak (például Szabó, Kovács, Eörsi), a főtitkár egyedül Mádl esetében nem járult hozzá a másodállás ilyen formában való fenntartásához.<sup>137</sup>

Szabó azonban nem esett zavarba, és rögtön egy egész évre kötött megbízási szerződéssel tartotta fenn az intézet és Mádl között a kapcsolatot. Ez azonban Mádl számára hátrányosabb volt a korábbi állapotnál, fizetése csökkent (havi 1 200 forint helyett havi 1 000 forintra), és látható kötődése az Állam- és Jogtudományi Intézethez 1967. december 31-ével ténylegesen megszűnt.<sup>138</sup> A szerződéses formával szemben ráadásul – tekintettel a többi megbízási szerződéshez viszonyítva magasabb megbízási díjra – rögtön a következő évben kifogást emelt a soron következő ellenőri vizsgálat, amelyben a Mádl Ferenc foglalkoztatásával kapcsolatos hibák külön pontban szerepeltek.<sup>139</sup> Ekkor azonban már a rendíthetetlen nyugalmú Szabót is sikerült kihozni a sodrából, aki panaszt tett az eljárás miatt – és új szerződést kötött Mádl Ferencsel. A probléma ugyanis továbbra is fennállt: az intézetnek szüksége volt Mádl munkájára. Nemcsak szerkesztőként, hanem – egyre inkább – a nemzetközi magánjog egyik legjobb hazai szakértőjeként, akit mind a keleti, mind a nyugati relációban egyaránt ismertek és tiszteltetl fogadtak.

Mádlt azonban ekkor már elsősorban nem az Állam- és Jogtudományi Intézetbeli ügyek kötötték le, hanem az egyetemi oktatás. Egykori témavezetője, Világhy Miklós támogatásával megpályázott egy félállású docensi állást volt alma materében,<sup>140</sup> és 1967 őszétől speciálkollégiumot hirdetett *Összehasonlító magán- és kereskedelmi jog* címmel az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Polgári Jogi Tanszékén.<sup>141</sup> A másodállás tehát az 1960-as évek

végétől az ELTE-hez kötötte, az Állam- és Jogtudományi Intézettel pedig valószínűleg alkalmanként szerződött (megbízottként) különböző kutatási feladatokra,<sup>142</sup> egészen az 1980-as évek végéig<sup>143</sup> – ez azonban már a „harmadállás” kategóriájába tartozott.

Amikor Mádl eljött az intézetből, már egy ideje a nemzetközi magánjogi csoport vezetőjeként dolgozott.<sup>144</sup> A szerződésekkel eredetileg tulajdonképpen – ahogy korábban a könyvtervek tekintetében a főállásánál is láthattuk – az általa vitt legfontosabb területen való további működését próbálták biztosítani.

Végül röviden szólni kell a távozás okairól is. Ennek hátterében – Mádl elmondása szerint – a felfogásbeli különbségek álltak.

„Később [...] el kellett jönnöm az intézetből, mert olyan elvi ellentéteink voltak, amelyeket nem lehetett feloldani. Ők – különösen kezdetben – azt mondták, az összehasonlító jogtudomány arra jó, hogy segítségével az ördögöt a saját poklában csípjük fülön, én azt, hogy a közös értékeket kell keresni.”<sup>145</sup>

Egy évtizeddel később, a 80. születésnapjára készült kötetben ugyanerről bővebben is beszélt: Szabó Imre és Eörsi Gyula

„kezdettől fogva együtt éltek és együtt is alkottak az akkori magyarországi etikai-politikai rendszerrel. [...] Ebből nem tudtak, de talán nem is akartak kilépni. [...] [Ugyanakkor – D. E.] tisztában voltak azzal, hogy a fiatalabb generáció képviselőinél [...] már más a helyzet. És én is ehhez a másként érző és gondolkodó generációhoz tartoztam.”<sup>146</sup>

Két apró adalékkal lehet ezt a képet tovább árnyalni: Szabó és Eörsi mindketten csak nagy szerencséjével éltek túl a vészkorszakot. Az ő nézőpontjukból szemlélve a háború befejezését követően a kibontakozó új hazai rendszerrel nemcsak az egyén, de az ország is új lehetőséget kapott; és valóban, pályájuk felívelése, lehetőségeik kiszélesedése számukra ezt a feltevést vissza is igazolhatta. A magyar jogtudomány szerencséjére két különösen művelt és tájékozott ember kezébe került a jogi kutatások irányítása, akik saját munkájukban és oktatóként is a minőségre törekedtek. Több évtizedes működésüket ezért jól szerkesztett könyvek és folyóiratok sora, valamint tehetséges tanítványok generációi jelzik. Mindezek miatt Mádl Ferenc késői meglátása nagyon is helytállóan tűnik: Szabó és Eörsi nem tudtak, de talán már nem is akartak kilépni a régiből, még akkor sem, ha a folyamatok irányával és alakulásával egy idő után maguk is tisztában lehettek. A tanítványaik első nemzedékének (Mádl és generációja) azonban mindez már kevés volt, ők a saját útjukat szerették volna járni, amihez az akadémiai rendszerben a legjobb lehetőséget az egyetemi oktatói pályázatok kínálták.<sup>147</sup> Mádl tehát egy bevett módszerrel élt, hogy tovább tudjon lépni, ráadásul a tanári pályát ő – mint ezt többször is elmondta – kifejezetten ambicionálta.<sup>148</sup>

Az elvi ellentéteken – amelyek tehát részben generációs ellentétek voltak – túl azonban Mádl azzal is számot

vetetett, hogy az 1960-as évek végére mind a hivatali, mind az intézeti munkában elérte a fejlődés maximumát. Minden eljárást megismert, minden területen kialakította a kapcsolatrendszerét, minden lehetséges elismerést (kutatóutak, pénzjutalom, Akadémiai Díj) és fizetésemelést megkapott. Ez a munka másfél évtized után már nem rejtett több kihívást számára, csak „favágásból” állt, miközben az egyetemi karrier valami új kiépítésének, megalkotásának lehetőségét kínálta fel – amellet, hogy addigi szakmai és tudományos kapcsolatai megőrzését, sőt fejlesztését is lehetővé tette.

## 2. Az aspiráns

Láthattuk, hogy annak idején az aspirantúra, a tudományos szakképzés lehetősége kulcsszerepet kapott Mádl Ferenc 1956-os pályamódosításában.<sup>149</sup> Bár ezt követően tanárai segítségével rövid úton az akadémiára került, az aspirantúrára csak évekkel később, 1959 őszén vették fel. A halasztás mögött több okot is sejtethünk,<sup>150</sup> a döntő ezek közül az lehetett, hogy – annak ellenére, hogy egyetemi éve alatt tudományos szempontból is kiemelkedően teljesített – a tudományos életben nem ismerték és nem forgott eleget.<sup>151</sup> Saját cikkel – egy még meg nem jelent könyvismertetést kivéve – nem rendelkezett,<sup>152</sup> konferencián előadást nem tartott, tudományszervezésben (kötet- vagy folyóirat-szerkesztés, konferenciaszervezés) nem vett részt. A tehetségét azonban az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága tagsága, valamint az ELTE jogi karának oktatói közötti átfedésnek – illetve Nizsalovszky személyes közbenjárásának is – köszönhetően jól ismerték, és minden bizonnyal egyhangúan alkalmasnak találták a tudományos pályára. Az események későbbi sora, ahogy Mádl hiányzó tudományos profilját – elsősorban Szabó Imre és Eörsi Gyula döntései révén – felépítették, legalábbis erre utal. Elegendő itt csak felidézni, ahogy Szabó rövid idő alatt három kulcsfontosságú folyóirat szerkesztésével is megbízta, részvételét a brüsszeli összehasonlító jogi kongresszuson, illetve 1958-tól folyamatosan megjelenő – magyar és idegen nyelvű – tanulmányait és ismertetéseit. Így történt, hogy amikor Mádl aspirantúrára jelentkezése 1959-ben újból előkerült, kérelme mellékleteként – saját tudományos teljesítményét dokumentálendő – már egy komoly listát tudott az asztalra tenni, amely egyértelműen alátámasztotta azt, amit korábban is hangoztatott: az egyetem óta folyamatosan magas színvonalú tudományos munkát végzett. A két díjnyertes pályamunka mellett azonban állításának jelentős nyomatókat adott, hogy nevét akkor már nemcsak a magyar kutatók, hanem – brüsszeli, nagy figyelmet keltő szereplése nyomán – a külföldi tudományos körök is megismerték.

### 2.1. A felvételi

Az aspiránsképzés éppen Mádl felvételének évében esett át egy nagyszabású átalakításra, amely a döntéshozók mérlegelési lehetőségeit részletes és többszintű szabá-

lyozás megalkotásával szorította keretek közé. Mádl minden szempontból megfelelt a jogszabály által előírt követelményeknek: *a)* 40 év alatti; *b)* „parasztszármazású”; *c)* egyetemet végzett; *d)* a végzéstől számított három éve „a gyakorlati életben dolgozott”; *e)* „szűkebb szakterületén elmélyült ismeretekkel rendelkezik, tudományos továbbfejlődésre képes”; *f)* „a társadalomra nézve hasznos tevékenységet kifejtve részt vesz a szocializmus építésében”.<sup>153</sup>

Mádl sokoldalú elfoglaltsága miatt fel sem merült, hogy a nappali vagy levelező képzésbe jelentkezzen. Az ún. önálló („vezető nélküli”) aspirantúrára való felvételhez azonban további feltételeket kellett teljesíteni. A jogszabály szerint ugyanis ilyen képzésre csak azok voltak felvehetőek, „akik legalább öt évi szakmai gyakorlattal és szakirodalmi közleményekkel igazolt olyan tudományos felkészültséggel rendelkeznek, amely lehetővé teszi a kandidátusi fokozatnak rendes vagy levelező aspirantúra nélkül való megszerzését”.<sup>154</sup> Mádl esetében az ötévi szakmai gyakorlat – még a bírósági gyakorlat beszámításával együtt is, amit a felvételi kérelemben külön hangsúlyozott – csak a következő évben állt volna meg, viszont tudományos felkészültsége – amely bőven visszanyúlt az egyetemi évekre – átlag felettinek számított, ahogy az akadémián eltöltött időszak alatt végzett kutatómunkája is.

A felvételi bizottság pontosan e két tényező mérlegelése alapján – kiemelve komoly szakirodalmi munkásságát – jutott arra a döntésre, hogy Mádl önálló aspiránsként való felvételét javasolja. Az ötéves gyakorlati idő előírása ugyanis diszpozitív feltétel volt, attól indokolt esetben el lehetett tekinteni.<sup>155</sup> A két felsőfokú nyelvvizsgára tekintettel a bizottság javasolta a nyelvi vizsga (amely elsősorban az orosz nyelv ismeretére vonatkozott) elengedését is. Mádl kérelmét támogatta az akadémiai pártszervezet is, amely a családi háttere mellett külön kiemelte, hogy „egyetemi tanulmányainak megkezdéséig ő maga is fizikai munkásként dolgozott”.<sup>156</sup>

A felvételi ekkoriban az írásbeli kérelemben leírtak mérlegelésén túl egy szóbeli beszélgetésből állt.

„A felvételi vizsga tárgya és követelménye: *a)* szakmai vizsga. Követelménye: a választott tudományág egyetemen oktatott anyagának, ezen belül a téma tárgyának mélyreható és választott tudományághoz kapcsolódó [...] ismerete [...] *b)* ideológiai vizsga. Követelménye: általában a marxista-leninista világnézet és főként a választott szaktudományággal kapcsolatos ideológiai kérdéseknek és az aktuális politikai kérdéseknek a szaktárgyak színvonalával [...] azonos színvonalú ismerete.”<sup>157</sup>

A Mádl Ferenc vizsgájáról készült jegyzőkönyvben a szóbeli elbeszélgetésről semmilyen részlet nem szerepelt, csak a kifejezetten erős publikációs tevékenységére történt utalás, a felvételét erre tekintettel javasolták.<sup>158</sup> Az erről szóló határozatot<sup>159</sup> – amely teljes mértékben azonosult a felvételi bizottság javaslatával – 1959 decemberében kapta meg.<sup>160</sup>

## 2.2. A dolgozat elkészítése

Mádl Ferenc az önálló aspirantúra engedélyezése iránti kérelmében leírta, hogy erre a formára elsősorban a jogszabályban biztosított pótszabadság miatt van szüksége. A kormányrendelet azonban nemcsak a heti egy kutatónap kedvezményt biztosította az önálló aspiránsnak, hanem azt is előírta, hogy „[a] levelező és önálló aspiráns munkahelyén túlmunkát csak kivételes esetben végezhet”.<sup>161</sup> Mindez csak megerősíti a különböző feladatai ismertetésekor felmerülő gyanút, hogy Mádl munkahelyi leterheltsége mellett addigi eredményeit is csak átlagon felüli energiabefektetéssel tudta elérni. Szabó és Eörsi – valamint Világhy,<sup>162</sup> aki a felvételi bizottság ülésén<sup>163</sup> is jelen volt – egyértelműen támogatták Mádl tudományos kutatásait, de – érthetően – csak a hivatali és intézeti munka elvégzését követően. Ezek természetesen – főleg az intézeti feladatok – részben egybeestek a saját kutatási célokkal, de az elmélyült összegzésre Mádl csak nagy nehézségek árán tudott valamennyi időt kiszorítani. Ezt támasztja alá akkori főnöke, Kónya Sándor visszaemlékezése is, aki közel hat évtized távlatából is tisztán fel tudta idézni, hogy – kutatónap ide vagy oda – Mádl Ferenc a „kandidátusi disszertációját a szaktitkárságon diktálta kolléganőjének munkaidő után”.<sup>164</sup>

A leterheltség két irányban jelentkezett. Mádl 1959-es kérelmében azt írta, hogy „a disszertáció benyújtását 1960 végére tervezem”, ugyanis „[a] témát jórészt már feldolgoztam”. Ahogy azonban az idő haladt, hamarosan – részben vélhetően éppen az Eörsi mellett folytatott intézeti kutatások hatására – rá kellett döbbsennie, hogy egyes részletkérdések kidolgozásához további kutatásokra van szükség, illetve általában is időre lenne szüksége az anyag formába öntéséhez. A felvételét követően összesűrűsödő események: a strasbourgi képzés, az új kutatási témák (nemzetközi magánjog, összehasonlító jog) azonban tovább lassították az előrehaladást.

1961-ben leadott képzési kerettervében a realitásokkal számot vetve úgy számolt, hogy *Az objektív felelősség és elmélete. Fejlődéstörténeti tanulmány* című értekezése „[b]enyújtásának tervezett határideje 1961. második felév”. Benyújtásra azonban az ekkor meghatározott határidőben sem került sor, elsősorban „az írás közben [felmerülő – D. E.] újabb anyaggyűjtési igények” miatt, bár a dolgozatból ekkor [1961. augusztus – D. E.] már két fejezet, „kb. 250 gépírt oldal terjedelemben” elkészült. A II. osztály egy évvel későbbi sürgetésére 1962 őszén Mádl azt a választ adta, hogy „viszonylag nagy erőfeszítéssel sikerült a munka kéziratát 1962. július 1-ig elkészíteni”.

Első ránézésre úgy tűnik, hogy itt a történet véget is ért, hiszen a dolgozat a képzési időn belül elkészült, de a későbbi felszólítások, illetve a kézirat elkészülte és a védelem között eltelt idő terjedelme (1962. július–1964. február) miatt azt kellett feltételeznünk, hogy a háttérben más események is zajlottak. A magyarázatot végül a Mádl-család tulajdonában lévő személyi iratok adták meg. Miután a szakma legnagyobb alakjainak közelében dolgozott, Mádl Ferenc témájának kidolgozását volt professzorainak folyamatos érdeklődése kísérte. Előrehaladását látva 1961-

ben születhetett a döntés (a II. osztályon),<sup>165</sup> hogy a témát monográfia formájában az Akadémiai Kiadónál meg kell jelentetni. Mádl Ferenc 1962 júliusában a kész kéziratot le is adta a kiadónak,<sup>166</sup> amely lektorként Világhy Miklóst és Csanádi Györgyöt kérte fel. Ez azért fontos, mert majd ők lesznek a kandidátusi értekezés opponensei is, és a védelem Mádl többször is utal (konkrétumok említése nélkül) korábbi javaslatokra.<sup>167</sup>

Világhy és Csanádi lektori jelentései nyár végére (augusztus és szeptember) készültek el, és Mádl ekkor kapta vissza az anyagot átdolgozásra. Miután „viszonylag nagy terjedelmű munkáról lévén szó”, a kézirat végleges formába öntését 1962 legvégére tervezte, de csak 1963. február közepére tudta befejezni. Röviddel ezután, 1963. február 28-án kapta meg a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) tájékoztatását, hogy aspirantúrája 1962. szeptember 1-jével a jogszabály értelmében lejárt, vizsgakötelezettségeinek pedig – a TMB 1963. január 31-i ülésén hozott határozat szerint – legkésőbb 1963. július 31-ig tehet eleget.

Fentiekre tekintettel fontos kiemelni, hogy Mádl Ferencnek a könyv elkészítésével járó feladatok miatt – viszonylag rövid határidők mellett, illetve hivatali és intézeti munkáján felül – dupla munkát kellett elvégeznie. A könyv első változata készült el előbb – eközben terjedelme lassanként 25-ről 36 ívre nőtt, majd egy terjedelmes angol nyelvű rezümét és tartalomjegyzéket is kapott<sup>168</sup> –, ám végül csak a dolgozat védését követően jött ki a nyomdából. A kandidátusi értekezés, amelyet a TMB januári határozatát követően rohamtempóban kellett benyújtania, alapját a Világhy és Csanádi által először lektorált (könyv-)kézirat képezte. Ezt a lektorok szándékának megfelelően átalakított változatot nyújtotta be Mádl Ferenc 1963 tavaszán a TMB-nek, amelyet Világhy és Csanádi újra megbíráltak.

Az itt megemlíthető, legfontosabb, mindkét anyagra kiható döntés a címváltozás volt. A kutatási téma – láthattuk – eredetileg *Az objektív felelősség és elmélete. Fejlődéstörténeti tanulmány* címet viselte. A monográfia a kiadóval kötött első szerződés szerint *A vétkesség nélküli felelősség és elmélete*,<sup>169</sup> a második szerződés szerint *A deliktualis felelősség elemeinek kialakulása és alapjainak változása*<sup>170</sup> címet kapta volna, ám lektori véleményében Világhy Miklós *A deliktualis felelősség fejlődésmentete* elnevezésre tett javaslatot,<sup>171</sup> amely végül Mádl és Világhy közös gondolkodásának köszönhetően nyerte el végleges formáját (*A deliktualis felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében*).<sup>172</sup>

## 2.3. Az aspirantúra befejezése: vizsgák és védelem

A TMB fent említett döntése kezdetben felgyorsította az eseményeket. Mádl 1963. március elején benyújtotta a dolgozatot, amelyet a II. osztály TMB szakbizottsága két opponensnek adott ki: Világhy Miklósnak és Csanádi Györgynek.<sup>173</sup> 1963 júliusában pedig sor került a TMB által előírt két vizsgára is filozófiából és polgári jogból. Az

elnevezés mindkét tárgy esetében csupán a témára utalt, a vizsgákon ennél jóval tágabb és mélyebb összefüggésekre voltak kíváncsiak.<sup>174</sup> Filozófiából az érintett témakörök *A determinizmus elvének történelmi alakulása és marxista megoldása*, illetve *Az egyén és a társadalom viszonya* voltak. Az értékelésből kitűnik, hogy Mádl elsősorban az olvasottságával („a marxista filozófia alaptételeit és a klasszikusok írásait jól ismeri”), valamint a kutatási témájához szorosan kapcsolódó irodalom bemutatása révén járt sikerrel. „Nagyobb tájékozottságra van azonban szüksége az újabb keletű marxista irodalomban” – összegezte az egyszemélyes bizottság a meglátásait a vizsgalapon.

A polgári jog Mádl esetében főtárgynak számított, és mint ilyen, nem csupán az anyagi, hanem az alaki jog (polgári eljárásjog), valamint a római jog ismeretét is elvárták a jelölttől. A bizottságban a kor legkiválóbb polgári jogászai ültek, elnöke Eörsi Gyula volt, tagjai Világhy Miklós és Csanádi György. A vizsgán három témakört érintettek: *a)* „áttekintés a polgári jog elméletéről”; *b)* „a szerződés megkötésének problémái”; *c)* „a polgári jogi felelősség elméletének újabb tendenciái”. Ezek egyenként is szakmai kérdések garmadáját rejtik magukban, amelyekre önálló életműveket lehetne építeni. A bizottság kacifántos, némileg visszafogott álláspontjából úgy tűnik, hogy Mádl válaszai *a)* és *c)* területen – amelyhez egyébként a disszertáció téma szerint is kapcsolódott – átlag felettiek voltak, „tudása [...] magas színvonalú; ezeken a területeken széles látókörrel rendelkezik”. Az első témakörben adott válaszai azonban nem nyerték el a bizottság tetszését, ugyanis e kérdésekben Mádl „tájékozottsága megüti a megkívánt mértéket, de még fejlesztésre szorul”.

Bár a vizsgák letételét követően az ősz kezdetén a védést is meg lehetett volna tartani – ahogy az pár évvel korábban Eörsi esetében is történt –, ám az opponensi vélemények csak jelentős késéssel, az év decemberében (vagyis kilenc hónappal a felkérést követően) érkeztek be.<sup>175</sup> Az opponensek egybehangzóan pozitív véleménye alapján sor kerülhetett a bizottság összeállítására, de ezt már csak 1964 januárjában kezdeményezte a II. osztály TMB-szakszabizottsága.<sup>176</sup> A bizottság elnökének a tudományos életbe a hatvanas évek elején lassan visszatérő Nizsalovszky Endrét kérték fel, de a bizottság tagjai között Mádl több kiváló pályatársa (Peschka Vilmos és Kulcsár Kálmán), valamint atyai jó barátja (Szászy István és Rudolf Lóránt) is helyet kapott.<sup>177</sup> A védésre 1964 februárjában került sor az MTA Felolvasó Termében.<sup>178</sup>

A bizottság egyhangúan kedvező döntését Nizsalovszky, Világhy, Csanádi, valamint a TMB Állam- és Jogtudományi Szakszabizottságának elnökeként – és Mádl témájának nemzetközi híró kutatójaként – is jelenlévő Eörsi állásfoglalása alapozta meg. Itt csupán röviden lehet összefoglalni a mozgalmas és tartalmas védelem legfontosabb eseményeit.

Elsőként a mindig zárkózott Világhy komoly büszkeséggel és elégedettséggel állt ki Mádl munkája mellett,<sup>179</sup> ami teljesen érthető, hiszen a Pécsről távozni kényszerült Mádlt ő karolta fel és támogatta. Világhy, miközben véleményét felolvasva burkoltan mindvégig az ott jelen lévő Eörsit kritizálta, nem mulasztotta el, hogy részletesen kitérjen a Mádl által már egyetemista korától használt történelmi módszer al-

kalmazásának fontosságára és eredményeire. Ezután Eörsi, Világhy kirohanásától lesújtva, külön szót kért, és hosszú replikában vágott vissza az akkor a védésről már eltávozott kollégájának. Ezt követően azonban egy igen személyes, útravaló-jellegű hozzászólásban méltatta Mádl felkészültségét, témaválasztását és a téma sokoldalú, alapos feldolgozását.<sup>180</sup> Véleményét az állam- és jogtudományi TMB elnökeként írásban is felterjesztette.<sup>181</sup>

Csanádi György a dolgozat előnyeként említette a hatalmas és biztos kézzel kezelt forrásanyagot, annak ellenére, hogy megítélése szerint „[a] témának közvetlen [...] napi aktualitása nincs”.<sup>182</sup> Amit Csanádi professzor a disszertációból elsődlegesen hiányolt – például a megfelelő szintű ideológiai beágyazottságot vagy a szocialista jogtudomány eredményeinek mélyebb kifejtését – az a mából, közel hat évtized távlatából nézve éppen a munka előnyére szolgált, ugyanis a szerzőnek egy adott korban az elvárt ideológiai töltet minimalizálásával sikerült objektív kritériumokra építve intézménytörténetet készítenie.

Nizsalovszky Endre is, aki a szerzőt minden bizonnyal a legjobban ismerte, a munka kiérlelt voltára hívta fel a figyelmet, és csak néhány klasszikus jogtörténelmi adalék említésével jelezte, hogy milyen kérdések felé lehetett volna még a disszertációt tovább bővíteni.<sup>183</sup>

Végül, a vita lezárását követően a bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottság számára, hogy „Mádl Ferencnek az állam- és jogtudományok kandidátusa fokozatot adományozza”. Indokolásában a bizottság hangsúlyozta, hogy a szerző

„munkájában kimagasló eredményeket ért el. A társadalmi és jogfejlődés kezdetétől elindulva [...] végigvizsgálta a deliktuális felelősség intézményének alakulását. Felderítette az ebben megmutatkozó főbb mozgástörvényeket; különösen munkájának azon fejtegetéseiben ért el új tudományos eredményeket, amelyek a deliktuális felelősségnek a kapitalizmust megelőző, eddig fel nem tárt fejlődésére vonatkoznak. [...] Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a dolgozatot teljesebbé tette volna, ha a szerző behatóbban foglalkozik az angolszász jogfejlődéssel. [...] Mindent egybevetve megállapítható, hogy szerző munkája a jogtudományi irodalomban kiemelkedő helyet foglal el, a szocialista jogi gondolkodás fejlődését szolgálja.”<sup>184</sup>

## 2.4. A kandidátusi munka utóélete

A munka végső változata<sup>185</sup> a kronológiát követve öt fejezetre (ősközösségi társadalom; rabszolgasortó államok kora; feudalizmus; a kapitalista államok és a szocialista államok szabályai), valamint a közeljövő fejlődési tendenciáit jelző függelékre (felelősségi szabályok a kozmikus térségben) tagolódik. Nizsalovszky Endre megítélése szerint a szerző legnagyobb érdeme, hogy

„kitűnő módszerrel és dicséretre méltóan fejt ki [...] minden korszak vázolója során a megelőző korszakból örökölt jelenségeknek, felelősségi formáknak a felol-

dódását az újban és az átalakulását. [...] elindul annak a korszaknak a tárgyalásából, amikor még jog nincs: a jog előtti állapotból, az ösközösség állapotából”.<sup>186</sup>

Amit Nizsalovszky professzor óvatosan, illetve a két opponens erősebben is jelezni próbált, ti. a jelöltnek az ösközösségi időszak szabályrendszerének rekonstruálására irányuló kísérletei valójában a disszertáció egyik legeredetibb részének számítanak, és egyértelműen felfedik Mádl Ferenc széles körű, az állam- és jogtudományok határain messze túlnyúló olvasottságának és érdeklődésének határait. Egy tisztán jogi munka ugyanis vélhetően a létező jog elemzését állította volna a középpontba, Mádl dolgozatában azonban az első fejezet és a függelék valójában értelmezési keret, amelyben a szerző a kezdetek képlekeny, írott források által meg nem támogatott „társadalmi rendjét”, valamint az 1960-as években a közeljövőnek látszó úrkorszak alapvető szabályait egyaránt tárgyalás alá kívánta vonni.<sup>187</sup> A közbenső rész egyik erőssége, hogy a források nagyon széles körét veszi vizsgálat alá. Az akkoriban rabszolgatartó társadalmak korának nevezett időszak vizsgálatánál például nem csupán az európai – görög és római – joganyagra, „hanem keleti forrásaira is”<sup>188</sup> figyelmet fordít. Másrészt itt sem elégszik meg a klasszikus témákkal (Hammurabi), hanem például külön megemlíti azt az eszennai törvénykönyvet, amelyet a munka megírása előtt mindössze két évtizeddel szabadítottak ki a homok fogságából! Világhy Miklós nem is rejtette véka alá a lelkesedését, amikor kiemelte, hogy Mádl figyelme kiterjedt „a feudális társadalom germán és római jogi forrásaira, a fontosabb kapitalista törvénykönyvekre, végül valamenyny, eddig napvilágot látott szocialista jogalkotásra is”.<sup>189</sup> Mindkét opponens szerint a jelenkor (kapitalizmus és szocializmus) időszakát tárgyaló részek „az olvasóban sokkal halványabb benyomást keltenek”,<sup>190</sup> de ez Világhy álláspontja szerint abból is eredhet, hogy a szerző kerülni próbálta a mások által már kidolgozott tételek ismételtetését, és „energiáját főleg a magyar és nemzetközi irodalomban legkevésbé ismert és feldolgozott részekre [...] fordította.”<sup>191</sup> A munka erényeként kell megemlíteni továbbá a fejezetekben található historiográfiai részeket; ezek általános tájékoztatást adnak a „[jog]intézmény korabeli problémáiról, mármint azokról, amelyeket az adott irodalom problémának látott.”<sup>192</sup>

Világhy, aki az évek során talán a legtöbbet tett azért, hogy Mádl e munkája elkészülhessen, már az első lektori véleményében úgy látta, hogy „[m]indent összevetve a művet a magyar jogtudomány kivételesen nagy értékű alkotásának tartom”.<sup>193</sup> Meglátását a magyar civilizisztika többi művelője is osztotta,<sup>194</sup> és ez az általános belföldi, illetve az Ehrenzweig amerikai meghívásában megtestesülő külföldi elismerés<sup>195</sup> odavezetett, hogy évekkel később Mádl Ferenc e könyvéért Akadémiai Díjban<sup>196</sup> (II. fokozat) részesült.<sup>197</sup>

### 3. Összegzés

Mádl Ferencnek a Magyar Tudományos Akadémián főállásban eltöltött tizenöt évét próbáltam felvázolni két tanulmányban,<sup>198</sup> elsődlegesen az Akadémiai Levéltár iratanyagára építve, de szükség szerint mindezt kiegészítve egyéb forrásokkal és visszaemlékezésekkel. Bár a fennmaradt levéltári anyagok legtöbb esetben hiányosak, segítségükkel egyértelműen tisztázni lehetett, hogyan sikerült Mádl Ferencnek az egyetemi képzés zárásaként kötelezően kijelölt bírói pályáról bekerülnie az MTA apparátusába. A lehetőség véletlenül került az útjába a bíróságokon köröztetett aspiránsi felhívás formájában. Miután abban az időben az Akadémia állam- és jogtudományi bizottságaiban számos, az ELTE-hez kötődő régi és új oktató ült, Mádl ismerős közegbe került, ahol korábbi egyetemi teljesítményét (a két nyertes pályamunka) jól ismerték. Rajongva szeretett egyetemi mestere, Nizsalovszky Endre ekkoriban Szabó Imre és Eörsi Gyula mellett jogtudományi kérdésekben a legfontosabb döntéshozónak számított, és Mádl az első időben közvetlenül az ő munkáját segítette.

Annak ellenére, hogy a Rákosi-rendszerben a jogi területen is (mind az akadémikusok, mind az egyetemi oktatók között) jelentős méretű tisztogatásokat hajtottak végre, Sztálin halála után Szabó Imre bizonyos mértékű önkritikát gyakorolt, és az elsődleges jelszóvá a régiek és újak együttműködése vált.<sup>199</sup> Nizsalovszky egyike volt azoknak a régieknek, akik annak ellenére tovább alkothattak, hogy „polgári berögződéseiktől” nem tudtak megszabadulni.

A lassú konszolidációt az 1956-os forradalom akasztotta meg, amelyet követően a megtorlás többek között a régiek és újak bizalmát egyaránt élvező Nizsalovszky Endrét is elsodorta. A pozícióit a Kádár-rendszerben is megőrző Szabó azonban a korábbiaknál visszafogottabban büntetett, ennek köszönhetően néhány évvel később – a második vonalba – Nizsalovszky is visszatérhetett. Szabó „abszolút uralkodója volt a jogi életnek, de nem avatkozott bele a konkrét szakmai dolgokba”.<sup>200</sup> A vezetése alatt álló Állam- és Jogtudományi Intézet gárdáját elsősorban szakmai alapon válogatta össze, és kiemelt figyelmet fordított a tehetséges fiatalok kiképzésére. Sosem rejtette véka alá, hogy az Állam- és Jogtudományi Intézetet a keleti blokk legjobb jogi tudományos intézményévé kívánja tenni, amely egyenrangú partnere lehet a nagy múltú nyugati tudományos műhelyeknek. A kiváló tanulmányi eredményekkel és nyertes pályamunkákkal rendelkező, több nyelven beszélő, „szegényparaszti” származású Mádl Ferenc teljesen beleillett Szabó utánpótlási koncepciójába, a tehetséges hivatalnokot így rövidesen átvitte az Állam- és Jogtudományi Intézetbe, kijelölte kutatási témáit, és elkezdte felépíteni külföldön is. Mádl Szabó támogatásával végezte el a strasbourgi összehasonlító jogi akadémiai, és vált annak – már diákként – egyik tanárává, illetve a Szabó és Eörsi mellett végzett tudományos munkára tekintettel kezdhette meg aspiránsi tanulmányait is.

Mádl tudományos pályafutása az új munkahelyén tehát elsősorban Szabó Imre – és Nizsalovszky Endre, aki a háttérben mindvégig volt tanítványa támogatója és tanácsadója maradt<sup>201</sup> – támogatásának köszönhetően indult

meg. A generációjába tartozó fiatalok közül azonban már saját szorgalma, tehetsége, csillapíthatatlan tudásszomja és jó kapcsolatépítési képessége emelte ki. Mádl Ferenc e képességeinek köszönhetően valamennyi kutatóútjából a maximumot hozta ki. Itt elegendő csupán két példát megemlíteni. Első külföldi konferenciáján alapos és világos hozzászólása felkelte a híres jogászprofesszor, Albert Ehrenzweig figyelmét; kapcsolatuk az évek során – a vasfüggönyön átívelve – elmélyült, baráti vá vált. Mádl a nagy szakmai visszhangot kiváltó amerikai ösztöndíjat Ehrenzweig támogatásával – és Szabó Imre hozzájárulásával – kapta meg. A fiatal kutatót azonban az általa gyermekkor óta látni vágyott Amerika csillogása nem vakította el. Megfontoltan kidolgozott úttervvel az egy ösztöndíjból kettőt csinált, és mind az USA-ban, mind Nyugat-Európában – számos személyes kapcsolatot kiépítve – nagy mennyiségű anyagot sikerült több témájához, köztük az európai integráció jogával kapcsolatos úttörő jellegű kutatásaihoz összegyűjtenie. Mindent egybevetve: Mádl Ferenc jól és előrelátóan élt a munkája során elé kerülő lehetőségekkel, hivatalnokból saját szorgalma és tehetsége révén vált – nagyjából két évtized alatt – tudóssá, „jogi irodalmunk egyik legkiválóbb képviselőjé[vé]”.<sup>202</sup>

Bár Mádl kezdettől fogva ragaszkodott ahhoz, hogy a politikától távol tartja magát, pártonkívüli státusza tu-

dományos munkásságának kibontakozását nem akadályozta meg,<sup>203</sup> sőt, a tudományos igazságok keresésében „el nem kötelezett” alapállása még segíthette is. A közte és az idősebbek közötti szakmai véleménykülönbségek egy idő után azonban nyilvánvalóvá, majd áthidalhatatlanná váltak, főleg miután kutatásai alapján Mádl szakmai meggyőződésévé vált, hogy „az igazság odaát van”, vagyis a magyar jogfejlődés iránya egyértelműen a nyugati jogrendszerekhez kapcsolódik. A továbblépést – nemcsak számára, hanem általában, a generációjának is – az egyetemi oktatómunka jelentette, amelyet ő – oktatóként és kutatóként is aktívan tevékenykedve – a korábbi maximalizmusával folytatott. Az egyetem azonban – mint ez röviddel odakerülése után kiderült – számára nem csupán a szellemi kiteljesedéshez kínált hátteret, az intézmény vezetése ugyanis élni kívánt a lehetőséggel, hogy egy felkészült hivatalnok került vissza az alma materbe.

Mádl Ferenc tehát tudatosan, a nagyobb szellemi szabadság miatt váltott munkahelyet, amely azonban az új munkatárs akadémián megszerzett igazgatási ismereteit is hasznosítani kívánta, így Mádl Ferenc szinte azonnal pozícióba került az egyetemi adminisztrációban. Ez pedig – kedvezően – visszahatott a szakmai karrierjére, de ezzel már az életpálya újabb szakasza vette kezdetét.

## DOMANICZKY, ENDRE

### Ferenc Mádl, Forscher am Institut für Politik- und Rechtswissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

(Zusammenfassung)

Ferenc Mádl (1931–2011), der spätere Präsident der Republik Ungarn (2000–2005), begann seine Karriere als Beamter an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften im Frühjahr 1956. Sein Talent – als Jurastudent gewann er einen Fakultäts- (1953) und einen landesweiten (1955) akademischen Wettbewerb – und seine Eifrigkeit ermöglichten es ihm, neben seiner amtlichen Tätigkeit bald darauf eine berufliche Karriere zu beginnen. Von 1958 bis Ende der 1980er Jahre arbeitete Mádl am Institut für Staats- und Rechtswissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 1971 wurde er von der Akademie an die Juristische Fakultät der ELTE Eötvös-Loránd-Universität versetzt. Als Forscher begann er, sich mit dem internationalen Privatrecht und – als einer der Ersten in Ungarn – mit dem Recht der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft zu beschäftigen. Zu Beginn des Regimewech-

sels war Ferenc Mádl einer der angesehensten Experten für europäisches Recht innerhalb des Sowjetblocks, und sein Name war nicht nur in östlichen, sondern auch in westlichen Fachkreisen gut bekannt. József Antall holte ihn vor allem wegen seines Fachwissens auf diesem Gebiet in seine Regierung, und auch wegen seiner Kenntnisse des europäischen Rechts blieb er im öffentlichen Leben. Mádl's Vision einer Wiedervereinigung Ungarns und der mitteleuropäischen Region mit Westeuropa fand sowohl in der Politik als auch in den betroffenen Gesellschaften große Unterstützung. Die vorliegende Arbeit untersucht die Anfänge seiner Forschungskarriere, hauptsächlich auf der Grundlage von Dokumenten aus dem Archiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, vom Anfang bis 1971, als Mádl auf eigenen Wunsch an die Universität versetzt wurde.

## DOMANICZKY, ENDRE

### Ferenc Mádl, a researcher at the Institute of Political Science and Law of the Hungarian Academy of Sciences

(Abstract)

Ferenc Mádl (1931–2011), the future president of the Republic of Hungary (2000–2005), began his career as an official at the Hungarian Academy of Sciences in the spring

of 1956. His talent-as a law student, he won a faculty (1953) and a nationwide (1955) academic competition-and his eagerness enabled him to begin a professional career soon



after, in addition to his official duties. From 1958 until the late 1980s, Mádl worked at the Institute of Political Science and Law of the Hungarian Academy of Sciences. In 1971, he was transferred from the Academy to the Faculty of Law at the University of ELTE. As a researcher, he began to deal with private international law and – as one of the first in Hungary – with the law of the European Economic Community. At the beginning of the regime change, Ferenc Mádl was one of the most respected experts on European law within the so-called Soviet Block, and his name was well known not only in Eastern, but also in Western aca-

demie circles. József Antall brought him into his government primarily because of his expertise in the field, and he also remained in public life because of his knowledge of European law. Mádl's vision of a reunification of Hungary and the Central European region with Western Europe was widely supported both in politics and in the societies concerned. This paper examines the beginnings of his academic career, mainly on the basis of documents from the Archives of the Hungarian Academy of Sciences, from the beginning until 1971, when Mádl was transferred to the university at his own request.

## Jegyzetek

- <sup>1</sup> A kutatás a Mádl Ferenc Intézet támogatásával készült. Itt szeretném megköszönni Harmathy Attila† és Sólyom László† akadémikusoknak, hogy munkámat az Állam- és Jogtudományi Intézet szervezetére, működésére és tevékenységére vonatkozó emlékeik megosztásával jelentős mértékben segítettek. Köszönöm továbbá Király Miklós professzor, valamint Mádl András észrevételeit és javaslatait. A tanulmány elsősorban az MTA Levéltárának vonatkozó iratanyaga alapján készült. Ez alapvetően a II., illetve a IX. osztály 1950 és 1984 közötti iratanyagát jelenti, amelyben esetenként előfordulnak személyi anyagok, valamint más, egyelőre nem hozzáférhető (például az Állam- és Jogtudományi Intézet iratanyaga) fondhoz tartozó iratok. A kutatás során felmerülő kérdések azonban más dokumentumok (például elhunyt akadémikusok személyi iratai, NKO-iratok, főtítkári iratok) vizsgálatát is szükségessé tették. Miután levéltári forrásfeldolgozásról van szó, az írás szerkesztését, fejezeteit tehát elsődlegesen a levéltári források összetétele határozza meg.
- <sup>2</sup> Az átadás-átvételi jegyzőkönyv lelőhelye: AL II. osztály iratai 167. doboz, 6. dosszié (JÁB 1955).
- <sup>3</sup> Id. TRÓCSÁNYI László: *Jogászai pályafutásom*. Budapest, 1995. Nagy és Trócsányi, 59. p.
- <sup>4</sup> Uo. 60. p.
- <sup>5</sup> Uo.
- <sup>6</sup> 1965-ig az MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, 1966-tól az MTA Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Közleményei, 1969-től Gazdaság- és Jogtudomány.
- <sup>7</sup> 1957 és 1961 között *Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője* címen jelent meg. 1962-től neve *Állam- és Jogtudományra* változott.
- <sup>8</sup> Beszámoló az Állam- és Jogtudományi Intézet 1960. évi működéséről, 3. p. AL II. osztály iratai 169. doboz, 6. dosszié (Állam- és Jogtudományi Intézet témalapok, beszámoló 1960). Érdemes megjegyezni, hogy Mádl egyik barátját, Kulcsár Kálmánt Szabó egy hónappal korábban szintén akadémiai állásról hozta át az intézetbe. Bokorné Szegő Hanna – akivel Mádl és Herczegh is szoros kapcsolatot ápol (Herczegh Géza hosszú időn át egy szobában ült vele) – ugyancsak 1960-ban csatlakozott az Állam- és Jogtudományi Intézet kollektívájához. *Beszámoló az Állam- és Jogtudományi Intézet 1960. évi működéséről*, 3–4. p.
- <sup>9</sup> Eörsi Gyula jogtudományi doktori dosszié. AL 200 TMB 865/1.
- <sup>10</sup> Itt érdemes megjegyezni, hogy Szabó a fiatal jogász kutatók első generációjával (akik az 1920-as évek második felében, illetve az 1930-as évek első felében születtek – például Kulcsár Kálmán (1928), Herczegh Géza (1928), Peschka Vilmos (1929), Mádl Ferenc (1931)) – jóval közvetlenebb kapcsolatot ápol, mint az utánuk következők, a harmincas évek második felében–negyvenes évek első felében született nemzedékkel [például Harmathy Attila (1937), Sárközy Tamás (1940), Sólyom László (1942)], akik a hozzájuk korban is közelebb álló Eörsi Gyulát tekintették inkább mesterüknek.
- <sup>11</sup> Mádl Ferenc másodállásának 1967. végi megszüntetését követően is munkaviszonyban maradt az Állam- és Jogtudományi Intézettel, de ennek alapját előbb különböző időtartamra szóló megbízási szerző-

- dések, majd 1981. január 1. és 1985. december 31. között munkakönyvbe bejegyzett másodállású jogviszony képezte. *Mádl Ferenc munkakönyve*, 14–15. p.
- <sup>12</sup> Szabó Imre a már évek óta Mádl szerkesztésében lévő *Értesítő* jelentőségét az alábbiakban foglalta össze: az *Értesítő* „egészében az Intézet folyóirata, abban csak az Intézet munkatársainak és a Tudományos Tanácsa tagjainak tudományos eredményei jelennek meg. Szerkesztése, tartalmának meghatározása is egészében az Intézet keretében történik [...]. Színvonala viszonylag magas, lépést tart a tudomány legújabb eredményeivel, számos vitás probléma megoldására tesz kísérletet, s ennek során nem egyszer jut új, nemzetközi irodalomban is figyelmet keltő eredményekre.” *Beszámoló jelentés az Állam- és Jogtudományi Intézet 1961. évi munkájáról* (tervezet) 8. p. AL II. osztály iratai 170. d., 1. dosszié.
- <sup>13</sup> Vö. *Állam- és Jogtudomány*, 1990. 1–4. sz.; *Állam- és Jogtudomány*, 1991. 1–2. sz.
- <sup>14</sup> Mádl Ferencnek a család tulajdonában található szakmai levelezéséből az elsődleges munkahelyének számító akadémiai szervezeti egység költözései is megközelítő pontossággal rekonstruálhatóak. Itt csupán – a Kozári Monika által írtakat (KOZÁRI Monika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk*, 2015. 2. sz. 154. p.) megerősítve – azt érdemes megemlíteni, hogy Mádl nemcsak a Nádor utca 7., de a Széchenyi rkp. 3. szám alatti épületben is dolgozott.
- <sup>15</sup> A hatvanas évek végén Eörsi Gyula elismeréssel értékelt Mádl egy-évtizedes (technikai) szerkesztői munkáját, kiemelve a rá bízott lapok körében ez idő alatt végbement minőségi és mennyiségi változásokat: „Mádl Ferenc 10 éve szerkeszti [...] az *Acta Juridicá*t és az *Állam- és Jogtudományt*. Mindkét folyóirat azóta a magyar jogtudomány legjelentősebb fórumává fejlődött. Rovatai, információs anyaga is jelentősen kibontakoztak, a szerkesztéssel kapcsolatos munka követelményei is megnöttek.” *Eörsi Gyula levele Bernát Györgyhez*, 1968. január 24. AL IX. osztály iratai 19. d., 1. dosszié.
- <sup>16</sup> MÁDL, Ferenc (Hrsg.): *Das Ungarische Zivilgesetzbuch in fünf Studien*. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó.
- <sup>17</sup> A legismertebb példa MÁDL Ferenc – VÉKÁS Lajos (szerk.): *Emlékkönyv Nizsalovszky Endre születésének 100. évfordulójára*. Budapest, 1994. ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszék–Nemzetközi Magánjogi Tanszék.
- <sup>18</sup> SZÁSZ Iván: Második országos jogász diákköri konferencia. *Jogtudományi Közlöny*, 1955. 5. sz. 318–320. p.
- <sup>19</sup> Lásd még az *Állam- és Jogtudományi Intézet 1961. évi kutatási terve*, amelyben a Polgári Jogi Osztály egyik kutatási témájaként a „polgári jogi és a munkajogi felelősség kérdéseit” jelölték meg. AL II. osztály iratai 169. doboz, 8. dosszié (Állam- és Jogtudományi Intézet témalapjai 1961).
- <sup>20</sup> Az Osztályvezetőség beszámolója a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának 1958. évi munkájáról. *Az MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályá-*

- nak Közleményei, 1959. 1. sz. 9. p.; Eörsi Gyula: Kísérlet egy egységes polgári jogi felelősségi rendszer felvázolására. *Az MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei*, 1959. 2. sz. 117–137. p. Lásd még korabeli, 1958 és 1961 között megjelent munkái közül: *Kártérítés jogellenes magatartásért*. Budapest, 1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; *A jogi felelősség alapproblémái: a polgári jogi felelősség*. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó.
- <sup>21</sup> Mádl tehetségének megítélésében a két, munkásságuk által mindörökre összekapcsolt, ám a hétköznapi életben egymáshoz nem kifejezetten közel álló kiváló polgári jogász, Eörsi Gyula és Világhy Miklós tökéletesen egyetértettek. Eörsi és Világhy tanszéki viszonyára ifj. KORSÓS Antal [Sárközy Tamás]: Nem éppen szobatudós – Sárközy Tamás <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00029/13Korsos.html>.
- <sup>22</sup> A háromfős delegációt Eörsi Gyula vezette, tagja volt Hajdu Gyula, titkára pedig Mádl Ferenc. A delegáció mindhárom tagja – beszámolójuk és Mádl késői visszaemlékezése szerint is – nagyon aktívan vett részt a kongresszus munkájában. MÁDL Ferenc: *[Mozaikok] Megtörtént történetek üzenete...*, Kézirat, 2010. (a család tulajdonában).
- <sup>23</sup> A pályáját a 20. század első felében a polgári jogi felelősség kutatásával kezdő Ehrenzweig professzor kifejezetten aktuálisnak tartotta Mádl történeti, a római jogi alapokra reflektáló megközelítését. A kongresszuson kezdődő kapcsolat az évek alatt elmélyült, és jelentősen befolyásolta Mádl későbbi témaválasztását és tudományos pályafutását is.
- <sup>24</sup> *Mádl Ferenc levele Sárándi Imrének* a Ptk. módosítását végző 5. sz. albizottságban való részvétel tárgyában, 1967. július 26. AL IX. osztály iratai, 14. d., 5. dosszié. Sárándit Mádl még az ELTE-s diákveiből ismerhette, amikor ő Világhy Miklós diákköröse, majd szakdolgozója, Sárándi pedig 1954-től a professzor tanársegédje volt. ifj. KORSÓS: Nem éppen szobatudós – Sárközy Tamás. Korom Mihály igazságügyi miniszter felkérő levele, amelyet Mádl Ferencnek a Ptk. módosítását végző albizottságban való részvétel tárgyában írt, 1967. június 2. (a család tulajdonában).
- <sup>25</sup> MÁDL Ferenc: Magyarország első polgári törvénykönyve – az 1959. évi IV. törvény – a polgári jogi kodifikáció történetének tükrében. *A MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei*, 1960. 1–2. sz. 3–88. p.
- <sup>26</sup> MÁDL Ferenc: Das erste Ungarische Zivilgesetzbuch – das Gesetz IV vom Jahre 1959 – im Spiegel der Geschichte der zivilrechtlichen Kodifikation. In MÁDL (Hrsg.) 1963. 9–112. p.
- <sup>27</sup> Interjú Bruhács Jánossal, 2021. május 5.
- <sup>28</sup> A kapcsolat létezése mellett szól, hogy Flachbarth professzor pécsi tanársegédével, a világűrjog később nemzetközileg ismert szakértőjével, Gál Gyulával Mádl tudományos munkája során egy ideig kapcsolatban állt, Gál alapvető munkájáról (*Világűrjog*. Budapest, 1964. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó) magyarul és angolul is írt recenziót, és e könyvében Gál is több helyen meghivatkozta Mádl írásait. Érdemes azt is megemlíteni, hogy Gál egy helyütt így ír: „Magyarországon világűrjogi cikkeket publikáltak: Bokorné Szegő H., Csabafi, Gál, Herczeg István, Iványi, Kiss, Mádl, Szádeczky-Kardoss”. GÁL 1964. 29. p.
- <sup>29</sup> SISKA Katalin – SZABÓ Krisztián: Flachbarth Ernő (1896–1955). In P. SZABÓ Béla – MADAI Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai. I. kötet*. Debrecen, 2004. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 124. p. Flachbarth két korabeli jegyzete: Nemzetközi magánjog 1950/51. tanév (Pécs, 1950) és Nemzetközi jog (Pécs, 1951).
- <sup>30</sup> Az is feltételezhető azonban, hogy Szászyval és gondolataival magánúton, a professzorral szoros barátságban álló Nizsalovszky Endre révén, már hallgatóként megismerkedett. Nizsalovszky és Szászy kapcsolatára lásd többek között NIZSALOVSZKY Endre: Megemlékezés Szászy Istvánról (1899–1976). *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1976. 3–4. sz. 327–329. p.
- <sup>31</sup> SZÁSZY István: *Nemzetközi jog*. Budapest, 1950. MEFESZ. Annak eldöntéséhez, hogy a saját gondolatok nyilvános közlése 1950-ben mekkora sikernek is számított, érdemes megvizsgálni Szászy több mint egy évtizedes szilenciumot követően, 1962-ben megjelent, a népi demokráciák nemzetközi magánjogáról szóló monográfiáját, amelyben a szerző siet leszögezni, hogy teljes mértékben azonosul a szocialista jogfelfogással: „A magunk részéről [...] a nemzetközi magánjog elnevezés semmiképpen sem helyeselhető, mert nem fedi a nemzetközi magánjog által szabályozott társadalmi viszonyokat. A szocialista nemzetközi magánjog se nem nemzetközi jog, se nem magánjog.” SZÁSZY István: *Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga*. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó, 13. p.
- <sup>32</sup> Világhy már itt egyértelműen leszögezte, hogy a nemzetközi magánjog rendszertanilag a polgári jogon belül helyezkedik el: „A nemzetközi magánjog – mint a meghatározásából is kitűnik – polgári jogi jogviszonyokat szabályoz.” In VILÁGHY Miklós: *Nemzetközi magánjog*. Budapest, 1951. Tankönyvkiadó, 2. p.
- <sup>33</sup> A Hajdu Gyula által szerkesztett, de a három jogi kar nemzetközi jogászainak (Hajdu, Búza, Flachbarth) közreműködésével készült nemzetközi jog tankönyv 1954 augusztusában jelent meg, tehát Mádlék évfolyama volt az első, amelyik készülhetett belőle. Ez a könyv azonban kizárólag a nemzetközi közjog intézményeit vonja tárgyalás alá, a nemzetközi magánjog diszciplináját pedig egyértelműen a polgári jog egyik területéként tünteti fel. HAJDU Gyula (szerk.): *Nemzetközi jog*. Budapest, 1954. Tankönyvkiadó, 12. p.
- <sup>34</sup> Valószínűleg már hallgatóként találkozott Szászy professzor híres nemzetközi magánjogi kódex-tervezetével is. SZÁSZY István: *Magyar nemzetközi magánjog. Törvénytervezet és indoklás*. Budapest, 1948. Egyetemi Nyomda.
- <sup>35</sup> Jogászként és intézetvezetőként Szabó egyik nagy érdeme, hogy felkarolta bizonyos, „fejlődésükben elmaradott” jogágak kutatását, „mint a munkajog, termelészövetkezeti jog és földjog, nemzetközi jog, illetve nemzetközi magánjog, állam- és jogtörténet”. *A MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei* 14. 302. p.
- <sup>36</sup> A nemzetközi magánjog rendszertani helyének kérdésében Szabó Imre valószínűleg kikérte Eörsi Gyula, illetve az ekkor az Állam- és Jogtudományi Intézet Tudományos Tanácsának élén álló Világhy Miklós véleményét. Ha így történt, a véleményük szinte bizonyosan egybehangzó lehetett, hogy a területet a polgári jog keretében műveljék.
- <sup>37</sup> Fenti kritériumokat az MTA II. osztálya vezetőségének (osztálytitkár: Szabó Imre) 1958-as beszámolója így fogalmazta meg: „ma különösen időszerű feladatunk, hogy intézeteinket szakadatlanul erősítsük népi demokráciánkhoz hű, a marxizmus-leninizmus alapjain álló kutatókkal, elsősorban fiatal kutatókkal. Intézeteink feladata e téren az is, hogy mind nagyobb mértékben járuljanak hozzá a fiatal magyar szocialista tudósgeneráció kineveléséhez, elsősorban a munkás-paraszt fiatalok köréből keressenek utánpótlást, segítsék fiatal kutatóinkat a tudományos fokozatok elnyerésében, biztosítsák fejlődésüket”. Az Osztályvezetőség beszámolója a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának 1958. évi munkájáról. *A MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei*, 1959. 1. sz. 4. p.
- <sup>38</sup> Lásd még VÉKÁS Lajos: Mádl Ferenc és a magyar nemzetközi magánjog. *Magyar Jog*, 2021. 7–8. sz. 392–399. p.
- <sup>39</sup> Jellemzés, 1953. szeptember 4. Mádl Ferenc hallgató személyi anyaga. ELTE EL 7.95. d.
- <sup>40</sup> Mádl a könyve végén lévő, *Tort Liability. Evolution and System. Contents and Summary in English* című összefoglaló szövegét küldhette el. In MÁDL Ferenc: *A deliktualis felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében*. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó, 586–620. p.
- <sup>41</sup> MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>42</sup> *A MTA Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Közleményei* 2. 101. p.
- <sup>43</sup> MÁDL: [Mozaikok]. Mádl Ferenc amerikai útja alatt használt noteszében ugyanakkor azt írja, hogy az ösztöndíj lerövidítése a saját döntése volt, amelyet annak érdekében hozott, hogy a család ennél hosszabb ideig ne legyen kettészakítva. MÁDL Ferenc: *Amerikai notesz 1967*. (a család tulajdonában).

- <sup>44</sup> MÁDL Ferenc: A magyar nemzetközi magánjog kodifikációjáról. *Külkereskedelmi Jog*, 1968. 5. sz. 17–18. p. A „nemzetközi magánjogi törvénykönyv[*v*] tervezetének előkészítésére alakított kodifikációs bizottság” 1970 tavaszán fejezte be munkáját. *Szilbereky Jenő igazságügyi miniszterhelyettes levele Mádl Ferencnek*, 1970. április 7. (a család tulajdonában).
- <sup>45</sup> SZÁSZY István: Összehasonlító jogi intézet. *Jogtudományi Közlöny*, 1947. 23–24. sz. 368. p.
- <sup>46</sup> Későbbi művében már mindkét értelemben (módszerként és önálló tudományterületként is) igazoltnak látja a létjogosultságát. WENZEL Gusztáv: *Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog*. Budapest, 1876. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 25–26. p.
- <sup>47</sup> FEKETE Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái – Kísérlet a jogösszehasonlítás tudománytörténetének új értelmezésére* (PhD-értekezés) Budapest, 2010. 143. p. <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Fekete%20Balazs%20PhD.pdf>.
- <sup>48</sup> WENZEL 1876. 25. p.
- <sup>49</sup> Szabó Imre és Eörsi Gyula nagy energiákat fektetett abba, hogy a szocialista összehasonlító jogtudomány téziseit kidolgozza. Bár a munka megkezdésének már az 1950-es években is voltak jelei (például Eörsi Összehasonlító magánjogról szóló egyetemi jegyzete), jelentősebb eredményeket az 1970-es években hozott. Ez azonban csak véletlenszerűen kapcsolódott a dualizmuskori magánjogi iskola (tehát ez esetben Wenzel Gusztáv) hagyatékához, mert Eörsi e területen készült alapvetése (*Összehasonlító polgári jog*. Budapest, 1975) elsősorban „a szocialista polgári jog nagy önigazolása is kíván lenni: hogy ti. lehetséges marxista René David, van értelme szocialista Zweigert-Közt-öt írni.” SÓLYOM László: Eörsi Gyula (1922–1992). *Magyar Tudomány*, 1992. 9. sz. 1143. p. Ezzel szemben Nizsalovszky, aki Wenzel Gusztáv munkásságát épp olyan jól ismerte, mint kedvelt reformkori hőse, Szalay László tevékenységét, inkább a valós kapcsolódási pontokat kereste az összehasonlító jog területén is. Vélhetően ezek az apró hangsúlyeltolódások (illetve ezek összessége) voltak azok, amire Mádl is utalt 2000-es interjújában, amikor az intézeten belüli különböző nézőpontokról beszélt.
- <sup>50</sup> WENZEL 1876. 26–27. p.
- <sup>51</sup> A ’48-as forradalom bukásától az 1989-es rendszerváltozásig terjedő közel másfél évszázad irányzatait talán Wenzel Gusztáv és Pulszky Ágost, Szász István (és Nizsalovszky Endre), illetve Szabó Imre, Eörsi Gyula és Péteri Zoltán nevével lehetne fémjelezni.
- <sup>52</sup> Bővebben lásd DOMANICZKY Endre: *Mádl Ferenc a pécsi jogi karon* (A Pécsi Egyetemi Levéltár iratanyaga alapján) (megjelenés alatt).
- <sup>53</sup> Nizsalovszky a Mádl könyvről írott recenziójában éppen ezt az Európa-központúságot bírálta, mert a felelősség intézményének szabályozását az Európán kívüli nagy civilizációk joganyagában (például az indiai civilizáció tekintetében, lásd Manu törvényei) is fel lehetett volna tárni. Lásd NIZSALOVSKY Endre: Mádl Ferenc: A deliktualis felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. *Állam- és Jogtudomány*, 1965. 4. sz. 587–595. p.
- <sup>54</sup> Bár Világhyt a szocialista polgári jog nagyjai közé szokták sorolni, mély és szerteágazó klasszikus műveltsége, alapos történeti–jogtörténeti ismeretei, valamint a római jog iránti kiemelt érdeklődése időről időre átütött a dogmatizmus köntösén és munkáinak nyelvvezető. Világhy professzor Kocsis dékánhoz hasonlóan egyházi gimnáziumot végzett, ám – Kocsissal ellentétben – kifejezetten értékelte Mádl latinnyelv-tudását, az antik kultúrákkal kapcsolatos ismereteit, valamint erős történeti–jogtörténeti látásmódját. (Talán az is kijelenthető, hogy Világhy szimpátiáját a fiatal hallgató éppen ezzel a nagyrészt a piaristáknál szerzett tudással nyerte el.)
- <sup>55</sup> MÁDL Ferenc: Európa és a magyar jogrendszer. In Uő: *Az európai örökség útjain*. Budapest, 1995. Athenaeum, 31. p.
- <sup>56</sup> Témaalap az 1965. évi kutatásokhoz (XVIII. téma, címe: A békés egymás mellett élésnek az ENSZ-szel összefüggő kérdései. Altéma: A szocialista államok gazdasági együttműködése, a tőkés integráció[s] szervezetek, témavezető: Szabó Imre). *Témabeszámoló az 1965. évben végzett kutatásról* (XXVI. téma, címe: A szocialista államok gazdasági együttműködése és kapcsolataik a tőkés integrációs szervekkel, témavezető: Eörsi Gyula). AL II. osztály 170. doboz, 6. dosszié.
- <sup>57</sup> Legyen az oktatás stratégiai ágazat. In MÁDL 1995. 158. p.
- <sup>58</sup> Lásd még MARTONYI János: Mádl Ferenc és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. *Magyar Jog*, 2021. 7–8. sz. 385–391. p.; Uő: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga a XXI. században. *Magyar Jog*, 2010. 3. sz. 129–132. p.
- <sup>59</sup> Lásd különösen MÁDL Ferenc: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1977. 1–2. sz. 195–240. p.
- <sup>60</sup> PRITCHETT, C. H.: *Civil Liberties and the Vinson Court*. Chicago, 1954. *Jogtudományi Közlöny*, 1956. 9. sz. 570–576. p. Charles Herman Pritchett (1907–1995) közjogot és politológiát oktatott az egyetemen. A Mádl által ismertetett könyvét az egyik legjobb munkájának tartják. <https://tinyurl.com/2p8twyu3>.
- <sup>61</sup> Mádl nyilvánosan is megemlítette (MÁDL Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség és Magyarország. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának egy új fejezetéhez. *Jogtudományi Közlöny*, 1988. 8. sz. 449. p.), hogy az európai integrációról és annak fejlődési irányiról sokat beszélgettek mesterével a Nizsalovszky által lektorált (és esetenként ténylegesen fordított) jogszabálygyűjtemény kapcsán, amely az cím alatt 1971 és 1972 között jelent meg az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ kiadásában, több mint tucatnyi kötetben. Az idős professzor a munkába tanítványát is bevonta (Király Miklós szíves közlése).
- <sup>62</sup> A fennálló rendszer és a tudós közötti nézetkülönbség ily módon való „kipattanása” Mádlban az egyetemváltáshoz hasonló mély nyomot hagyott. Abból az időszakból Kocsis dékán mondata maradt meg benne élesen („Fiam, te osztályaruló vagy!”). Az érett tudós „ars poeticájának” legfontosabb művéből való törlése ezzel állítható párhuzamba.
- <sup>63</sup> Ennek kifejtését lásd például OPLATKA András: Vendégségben Mádl Ferencnél. <https://nava.hu/id/1192528/#>.
- <sup>64</sup> MÁDL Ferenc: Európa és a magyar jogrendszer. In MÁDL 1995. 30–31. p.
- <sup>65</sup> EÖRSI Gyula: Részvételünk „összehasonlító jogi” rendezvényeken. *A MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 1962. 1–2. sz. 115. p.
- <sup>66</sup> MÁDL Ferenc: *Jelentés franciaországi kiküldetéséről* [az MTA NKO számára – D.E.]. 1962. június 5. Kézirat, a család tulajdonában. Mádl itt leírja, hogy „[u]tam közvetlen célja az volt, hogy mint hallgató részt vegyek a fakultás [a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia – D.E.] II. évfolyamán és a fakultás I. évfolyamának hallgatói részére előadást tartsak a szocialista magyar polgári jogról. Az előbbihez ösztöndíjat, az utóbbira felkérést kaptam a kar vezetőjétől.” Lásd még MÁDL Ferenc életrajza. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának ülései, 1969–1970 (HU ELTELE 7.a.69.) 1970. március 17. III. rendes ülés. <https://tinyurl.com/4khujrc>. A megadott 1963-as évszám azonban pontatlan (ami viszont nem meglepő, mert Mádl különböző életrajzaiban a dátumok gyakran eltérnek).
- <sup>67</sup> EÖRSI 1962. 107. p.
- <sup>68</sup> Míg Eörsi egyértelműen „keleti nyitásról” beszélt, három évtizeddel későbbi interjújában Mádl Ferenc éppen ellenkezőleg: a növekvő nyugati érdeklődésre emlékezett, amikor úgy fogalmazott, hogy „[a] hatvanas évek elején a marxista jogtudomány érdekelni kezdte Nyugat-Európát. Nizsalovszky Endre munkáiról hosszú tanulmányokat írtak, de felkeltette érdeklődésüket a marxista Szabó Imre jogelméleti munkássága is.” (Rólunk is szól a mese. Beszélgetés Mádl Ferencel. *Magyar Nemzet*, 2000. június 10. 25. p.). Az általam látott levéltári anyag mindkét állítást alátámasztja, tehát a valósághoz legközelebb valószínűleg akkor járunk, ha egy kétirányú, kölcsönös érdeklődést tételezünk fel.
- <sup>69</sup> „1958-ban abban a megtisztelő lehetőségben volt részem, hogy a Brüsszelben a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszuson a vétkesség nélküli felelősség elve c. témakörben egy kb. 20 perces korreferátumot tarthattam.” AL 200. TMB 699/429. dosszié. *Mádl Ferenc önálló aspirantúra iránti kérelme* 2. sz. melléklet (Eddigi tudományos, ill. tudományos jellegű munkáim) 16. pont.

- <sup>70</sup> A történetet családja számára is leírta, de köztársasági elnökként a munkatársainak is elmesélte mint a kapitalizmussal való találkozásának első maradvány emlékét (ugyanis a kóla ráömlött az öltönyére. „Colát vettünk hazafelé a szállodában, [kiömlött – D.E.], és mostuk, mint Ágnes asszony, de két nap múlva a cola büne kiütött világosszürke ruháinkon.”) MÁDL: [Mozaikok]; Interjú Gróh Gáspárral, 2021. április 21.
- <sup>71</sup> *Rólunk is szól a mese.*
- <sup>72</sup> EÖRSI 1962. 105. p.
- <sup>73</sup> A döntést ebben az esetben is Szabó Imre hozta, akivel kapcsolatban Mádl Ferenc Peschka Vilmoshoz hasonlóan (lásd DOMANICZKY Endre: Mádl Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia hivatalnok (1956–1971). *Jogtörténelmi Szemle*, 2022. 3. sz. 35. lj. DOI: <https://doi.org/10.55051/JTSZ2022-3p10>) – a tudománypolitikában képviselt pragmatikus megközelítését emelte ki: „Szabó Imre [...] nem csak párttag fiatalokat gyűjtött maga köré. Ha fenntartásokkal is, de támogatott minden tehetséget.” *Rólunk is szól a mese.*
- <sup>74</sup> „Hagyni kell történni a sorsot”. Sólyom Lászlóval beszélget Bódy Zsombor és Cieger András. *Századvég*, 2004. 1. sz. 145. p.
- <sup>75</sup> Mádl három év alatt összesen négy szemesztert végzett. MÁDL Ferenc: Találkozásom Hans Kelsennel. In KIRÁLY Miklós (szerk.): *„Fabula de te narratur”. Előadások Mádl Ferenc 80. születésnapjára.* Budapest, 2011. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2011. 70. p. 7. lj.
- <sup>76</sup> Az 1868 és 1874 között keletkezett kantáta címe: *Die Glocken des Strassburger Münsters* [A strassburgi székesegyház harangjai]. Fontos adalék, hogy a zenemű premierjét Budapesten tartották 1875-ben. Strasbourgban csak néhány éve, 2013-ban mutatták be.
- <sup>77</sup> MÁDL Ferenc: A mese rólad szól... In A. SZABÓ Magda – ABLONCZY László: *Az „állj fel” torony árnyékában. Magyarok francia földön – egy század tükörcserepei.* Veszprém, 2003. Új Horizont, 8. p.
- <sup>78</sup> Mádl Ferenc 1974. november 9-i önéletrajza. AL 45. Személyzeti Osztály 576/6. dosszié; MÁDL 2011. 70. p. 7. lj. Valójában már 1962-ben tarthatott órát a képzés keretében. Vö. 65. lj.
- <sup>79</sup> MÁDL 1995. 31. p.
- <sup>80</sup> *Rólunk is szól a mese.*
- <sup>81</sup> Uo.
- <sup>82</sup> Uo.
- <sup>83</sup> MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>84</sup> MÁDL 2011. 70. p. 7. lj.
- <sup>85</sup> Uo. 71. p.
- <sup>86</sup> Uo. 70. p. 7. lj.
- <sup>87</sup> Erre utalnak a Mádl által számára legjelentősebb olvasmányélményként említett könyvek: René Davidnek a kortárs jogrendszerkről készült összehasonlító jogi munkája (*Les grands systèmes de droit contemporains.* Párizs, 1964), amelyet az MTA IX. osztálya 1977-ben magyarra fordítottatott (*A jelenkor nagy jogrendszerei.* Budapest, 1977), valamint Lord Denning egyik műve. MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>88</sup> MÁDL 2011. 70. p. 7. lj.
- <sup>89</sup> Összefoglalóan MÁDL: [Mozaikok]; *Rólunk is szól a mese.*
- <sup>90</sup> MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>91</sup> *Beszámoló jelentés az Állam- és Jogtudományi Intézet 1961. évi munkájáról* (tervezet) 16. p. AL II. osztály iratai 170. d., 1. dosszié.
- <sup>92</sup> „Luxemburgban a luxemburgi kormány költségvetésének keretében működik az Université Internationale des Sciences Comparées, amelynek jogtudományi és közgazdaságtudományi kara van” – írta Eörsi Gyula a már idézett cikkében. Ebből vált ki az a csapat, amely a finnországi képzést megtartotta.
- <sup>93</sup> EÖRSI 1962. 106. p.
- <sup>94</sup> Mádl Ferenc 1961. augusztus 7-én kelt úti jelentéséből kiténik, hogy a rendezvényen Szabó Imre megbízásából több tárgyalást is folytatott magyar előadók, kutatók különböző nyugati intézményekhez, illetve rendezvényekre történő meghívása érdekében. *Mádl Ferenc úti jelentése.* (a család tulajdonában).
- <sup>95</sup> A Mádlnál mintegy évtizeddel fiatalabb Tarja Kaarina Halonen két cikluson keresztül, 2000 és 2012 között volt Finnország elnöke. Halonen Helsinkiben született, és jogot végzett, de egy ideig művészettörténetet is tanult. A vele való jó viszonyt az interjúkban többen is (Gróh Gáspár és Breuer Klára) megemlítették.
- <sup>96</sup> Az 1962-es hamburgi kongresszusra az MTA ÁJB csak egy kicsiny, kétfős delegációt küldött Eörsi Gyula és Weltner Andor részvételével (Mádl tehát ezen nem volt jelen). *MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei*, 13. 228. p.
- <sup>97</sup> Az állam- és jogtudományi delegáció jelentése, 1966. augusztus 26. AL IX. osztály iratai 7.d., 6. dosszié. A rendezvényről a szélesebb értelemben vett szakmai köröket Péteri Zoltán tájékoztatta. PÉTERI Zoltán: Az Académie Internationale de Droit Comparé VII. Kongresszusa. *Jogtudományi Közöny*, 1966. 11. sz. 613–620. p.
- <sup>98</sup> A delegáció vezetője: Szabó Imre, tagjai: Kovács István, Eörsi Gyula, Bihari Ottó, Péteri Zoltán és Mádl Ferenc. A két csatlakozó személy Kádár Miklós és Weltner Andor egyetemi tanárok voltak. A magyar résztvevők hasonló konstrukcióban (MTA-delegáció, illetve ahhoz csatlakozó egyetemi tanárok a Művelődési Minisztérium finanszírozásában) vettek részt a következő pescarai kongresszuson is. PÉTERI Zoltán: Az Académie Internationale de Droit Comparé VIII. kongresszusa. *Jogtudományi Közöny*, 1971. 3–4. sz. 192–196. p.
- <sup>99</sup> Az állam- és jogtudományi delegáció jelentése, 1966. augusztus 26. AL IX. osztály iratai 7.d., 6. dosszié.
- <sup>100</sup> „A bölcs isten fellelges éjszakában rejtette el, hogy a jövő merrefelé fordul”. Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Hofer Tamással. *Századvég*, 2005. 37. sz. 180. p.
- <sup>101</sup> Hofer Tamás visszaemlékezését teljes mértékben alátámasztja a Ford Alapítvány 1965. évi pályázati kiírásának szövege, amelyet 1964. december 7-én küldtek szét az akadémiai osztályoknak. NKO iratai 63. d., 4. dosszié, Ford Alapítvány 1965. évi javaslatok 1964–65. Fontos adalék Mádl pályázata szempontjából, hogy abban az évben a jogtudományon belül a nemzetközi jogi témákat részesítették előnyben (márpedig a nemzetközi magánjogot a tudósok egy része akkoriban a nemzetközi jog területéhez sorolta).
- <sup>102</sup> SOMLAI Katalin: Ösztöndíjjal Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In *Évkönyv XVI.* Budapest, 2009. 1956-os Intézet, 290. p.
- <sup>103</sup> Uo. 291. p.; SOMLAI Katalin: Amerikából jöttek, híres mesterségük: fordosók. A Ford Alapítvány ösztöndíjas programjában résztvevők karrierje: szubelítből az elitbe. In *Évkönyv XXVI.* Budapest–Pécs, 2021. 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, 103–164. p.
- <sup>104</sup> A kisszámú vonatkozó iratanyag lelőhelye: AL NKO iratai 238. d., 1. dosszié (Ford-ösztöndíjjal kapcsolatos levelezés 1965–66), NKO iratai 63. d., 4. dosszié (Ford Alapítvány 1965. évi javaslatok 1964–65). A Ford-ösztöndíj iránti kérelemhez a pályázónak adatlapot, angol és magyar nyelvű munkatervet, önéletrajzot, párt- és személyzeti véleményyt kellett mellékelnie. Mádl esetében ezekből csupán az adatlapot sikerült megtalálni, a pályázat többi része – feltehetően más iratokkal összefogva – lappanghat valahol.
- <sup>105</sup> *Mádl Ferenc levele a IX. osztálynak.* AL IX. osztály iratai 15. d., 3. dosszié.
- <sup>106</sup> Ehhez elegendő összevetni a pályázati adatlapon megjelölt és a visszaemlékezésben felsorolt helyszíneket, miáltal láthatóvá válik, hogy több helyre jutott el, mint eredetileg tervezte.
- <sup>107</sup> MÁDL 2011. 71–72. p.
- <sup>108</sup> Mádl kiváló diplomáciai érzékét jelzi, hogy amikor Salt Lake Citybe érkezett, kiderült, hogy egy politikussal együtt „kell” előadnia egy nagy teremben. Nyilvánvaló volt, hogy nem érdemes jogtudományról beszélnie, ezért gyerekkori emlékeiről, a nagypapjáról mesélt, aki elmondta neki, hogy „Utahban el egy nagyon szorgalmas, erkölcsös nép, a mormonok, amely a vadonból hazát, civilizációt, városokat teremtet”. Az előadás természetesen nagy sikert aratott, és hatalmas tapsviharral zárult (Király Miklós szíves közlése).
- <sup>109</sup> MÁDL 2011. 72. p. 9. lj.
- <sup>110</sup> A professzorra, aki tulajdonképpen egyik mestere is volt, Mádl öregkorában is szeretettel emlékezett vissza: Ehrenzweig „szerény volt, szeretetteljes, miközben a zseni szellemi nagyságát kellett érezni-tapasztalni mellette”. MÁDL: [Mozaikok].

- <sup>111</sup> Ennek a történetét Mádl részletesen elmesélte a *Találkozásom Hans Kelsen* című írásában, amely azonban csak részben szól Kelsenről, sokkal inkább Ehrenzweignek állít emléket, és miközben az Egyesült Államokban eltöltött időszakról beszélt, számos életrajzi adalékot is megosztott. MÁDL 2011. 67–76. p.
- <sup>112</sup> Mádl Amerikában végzett tevékenységéről – távozását követően – Ehrenzweig levélben tájékoztatta az MTA főtitikárát. Ebben részletesen leírja, hogy Mádl milyen területekkel foglalkozott kutatóként, valamint hogy mit és hogyan tanított. A professzor hangot adott elismerésének, amikor kiemelte, hogy „Dr. Mádl tudásáról és tehetségéről számos diákja lelkesedéssel beszélt”. Azonban nemcsak a hallgatók, hanem ő maga is profitált Mádl látogatásából, mert vele olvastatta át legújabb könyve kéziratát (ez minden bizonnyal a *Specific principles of private transnational law* című munka volt, amely következő évben jelent meg Európában). Végül Ehrenzweig saját tapasztalatai alapján kifejezte reményét, hogy a Berkeley és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet közötti együttműködés a jövőben is folytatódni fog. *A. Ehrenzweig levele Erdey-Grúz Tibornak*, 1967. június 16. (a család tulajdonában). Mindez arra utal, hogy Szabó Imre feltevése, hogy Mádlt reprezentálni küldi ki, helyes döntésnek bizonyult.
- <sup>113</sup> A látogatásról összefoglalóan MÁDL: [Mozaikok]; MÁDL 2011. 76. p.
- <sup>114</sup> Bár személyes vonatkozásokat nem tartalmaz, a Teller halála kapcsán kiadott köztársasági elnöki közlemény megfogalmazása, a világhírű tudós szellemi nagyságának egyértelmű elismerése mégis valamilyen közvetlen kapcsolatot sejtet. Üzenet Teller Ede búcsúztatójára. In *KEH Évkönyv*, 2003. 250–251. p. A találkozások tényét végül Mádl saját családja számára készített visszaemlékezése erősítette meg. MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>115</sup> MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>116</sup> SOMLAI Katalin: „Kiutazása érdekünkben áll”. A Nyugatra utazó ösztöndíjasok és a hírszerzés kapcsolatai a Kádár-korszakban. In *Évkönyv XVII.* Budapest, 2010. 1956-os Intézet, 256. p. Mádl egyik többször elmesélt története valószínűleg egy ilyen „felkészítő jelleget” beszélgetést örökölt meg. A beszélgetést, illetve azt, hogy egy huszonéves fiatalemberben ebből mi maradt meg, érdemes felidézni. A történet szerint az 1958-as brüsszeli kiutazás előtt a delegáció tagjait behívták a Külügyminisztériumba, ahol felszólították őket, hogy „a felelősségi témában védjük a szocialista pozíciót”. Ha pedig baráti szervezetekkel ülnének le „ebédre, Colát lehetőleg ne igyunk”. MÁDL: [Mozaikok].
- <sup>117</sup> Itt érdemes megemlíteni, hogy a két tehetséges, szinte teljes pályafutásuk alatt egymással kapcsolatban álló fiatal jogász, Kulcsár Kálmán és Mádl Ferenc egymást követően (1965-ben, illetve 1966-ban) jártak Ford-ösztöndíjasként Amerikában. Lásd még az *NKO 1965. április 14-i feljegyzése a szakítikároknak a Ford-ösztöndíj nyerteseiről*. NKO iratai 63. d., 4. dosszié.
- <sup>118</sup> SOMLAI 2010. 243. p.
- <sup>119</sup> Ezt Hofer Tamás is megerősítette, amikor így fogalmazott „Igen, a Ford Alapítványnak és az itthoniaknak is jelentést kellett írni arról, hogy az ember mit tanult Amerikában, kikkel hozott létre kapcsolatot.” „*A bölcs isten felleges éjszakában rejtette el, hogy a jövő merre felé fordul*”. 2005. 181. p.
- <sup>120</sup> SOMLAI 2010. 260. p.
- <sup>121</sup> MÁDL Ferenc: Az amerikai jogi oktatásról és jogtudományról. *Állam- és Jogtudomány*, 1968. 1. sz. 100–136. p.; MÁDL Ferenc: Egyetemi oktatás – jogi oktatás – jogtudomány Amerikában. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1968. 3–4. sz. 237–293. p.
- <sup>122</sup> Érdekes adalék, hogy míg Magyarországon Mádl írása megjelenhetett és általános érdeklődést keltett (lásd például Degré Alajos („Lojzi”) levele Mádl Ferencnek („Francinak”), 1969. május 21. (a család tulajdonában), addig a cikket a jénai egyetemen az egyik óráján ismertető Sólyom Lászlót az egyetem vezetése megróttá azért, hogy az imperialistákat népszerűsítette. Interjú Sólyom Lászlóval, 2021. augusztus 31. Mindez jól jelképezi, hogy tömbön belül is milyen jelentős különbségek voltak rendszer és rendszer között. A Kádár-rendszerbeli viszonylagos tág keretekre utal Mádl egyik késői megjegyzése is: „A hetvenes években, függetlenül attól, hogy voltak olyanok, akik a régi módon gondolkodtak és a régi terminológiát használták, már mindent le lehetett írni a nyugati polgári gondolkodásról [...] nem feltétlenül kellett a tanulmányokat »két szolamra« hangszerelni.” MÁDL 2011. 71. p.
- <sup>123</sup> Ehrenzweig professzor Erdey-Grúz Tibornak írott leveléből válik egyértelművé, hogy a transznacionális magánjog mint új koncepció elméletét ő – miközben új könyve kéziratát együtt olvasták át – betűről betűre végigvette és megvitatta a tehetséges magyar diákkal. Mádlnak tehát módja és lehetősége volt – a formális találkozásokon túlmenően – a legapróbb részletekig menően megismerni a nagy tudós gondolatait. Ez a szellemi „munició” munkálhatott benne tovább a következő években, majd pedig ezekre a gondolatokra épült rá bő egy évtizeddel később (1978) az *Összehasonlító nemzetközi magánjog – A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga* című munkája.
- <sup>124</sup> MÁDL Ferenc – VÉKÁS Lajos: *Magyar nemzetközi magánjog a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel*. Budapest, 1981. Közgazdasági és Jogi Könyvtár. A nagy sikerű tankönyv 10. kiadása az ELTE Eötvös Kiadó gondozásában jelent meg.
- <sup>125</sup> Mádl Ferencnek a család tulajdonában lévő magánlevelei alapján úgy tűnik, hogy 1967. július eleje és augusztus harmadik hete között tartózkodott Nyugat-Európában.
- <sup>126</sup> Egy hasonló ügyre lásd Eörsi Gyula párizsi útjához szükséges útindító, 1965. október 22. AL IX. osztály iratai 1. d., 2. dosszié. Az útindító szövegéből egy kifinomult, háromlépcsős engedélyezési rendszer rekonstruálható: a tudományos osztály felterjesztésére (1) az MTA Külügyi Osztálya dönt (2) a vízum megszerzésének kérdésében. A felterjesztett kérelmet az illetékes hatóságok (3) természetesen még saját jogon is visszautasíthatják. Mindezek miatt az, hogy Mádl vízumügyében hol hozták a döntést, egyértelműen nem állapítható meg, azonban a legvalószínűbb verzió az, hogy az európai út állomásaira az MTA külkapcsolataiban nagy befolyással bíró Szabó Imrénék volt ráhatása.
- <sup>127</sup> AL IX. osztály iratai 9. d., 8. dosszié, *NKO-értesítés az ösztöndíj elnyeréséről*. Mádl Ferenc ugyanakkor a szüleinek arról írt, hogy „július első napjaiban már néhány napra Bruxelles-ben leszek, ott kutatók egy kicsit a közös piac jogi központjában. Aztán találkozom Dalmáékcal és rövid (kb. 2 hetes) olaszországi kirándulás után irány haza”. Mádl Ferenc levele a szüleinek, 1967. március 16. (a család tulajdonában).
- <sup>128</sup> Luxemburg – értelemszerűen – az Európai Közösségek „egységes” bírósága, illetve annak a könyvtára miatt lehetett fontos Mádl számára.
- <sup>129</sup> Magyarország újraalakítása, 1940 óta részese az UNIDROIT-egyezménynek [[www.unidroit.org/about-unidroit/overview/](http://www.unidroit.org/about-unidroit/overview/)].
- <sup>130</sup> Lásd például A gazdasági integráció jogi struktúrája felé. *Állam- és Jogtudomány*, 1969. 2. sz. 264–309. p.; Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről (társszerző: Sólyom László). *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1970. 1–2. sz. 191–265. p.; Gazdasági verseny és jogi struktúrája az európai gazdasági integrációban (Közös Piac). *Állam- és Jogtudomány*, 1971. 2. sz. 287–400. p.; A tőke, a beruházások és a vállalatok mozgása az európai gazdasági integráció jogában (Közös Piac). *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1971. 3–4. sz. 417–499. p.; A gazdasági integráció egyik fő kérdése: milyen jogi mechanizmust? *Állam- és Jogtudomány*, 1971. 3. sz. 492–524. p.; Az összehasonlító nemzetközi magánjog elmélete. Egy kísérlet magyarázatokkal. *Állam- és Jogtudomány*, 1972. 3. sz. 485–514. p.; A nemzetközi kartellek és monopóliumok a jogban, különös tekintettel az európai gazdasági integrációra. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1973. 1–2. sz. 263–302. p.
- <sup>131</sup> Bár a források alapján egyértelműen három út különíthető el, elméletileg elképzelhető, hogy a KGST-vel kapcsolatos két szakértői egyeztetés valójában csak egy alkalom volt. További eredmény az ügyben az Állam- és Jogtudományi Intézet iratanyagának kutathatóvá válását követően várható.
- <sup>132</sup> Különösen MÁDL Ferenc: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. A tények lázadása a nemzetközi magánjog ellen. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1977. 1–2. sz. 195–240. p. Lásd még A külgazdasági kapcsolatok újraszabályozása Magyarországon 1968-tól napjainkig.

- Gazdaság- és Jogtudomány*, 1978. 3–4. sz. 319–350. p. és A külkereskedelmi ügyletek szabályozásának általános és különös eszközei az európai szocialista országokban. *Állam- és Jogtudomány*, 1981. 1. sz. 109–134. p.
- 133 Szabó Imre igazgató értesítése Mádl Ferencnek, 1960. március 10. (a család tulajdonában). A kinevezés 1960. március 1-jétől volt érvényes.
- 134 Erdei Ferenc főtitkár hozzájáruló nyilatkozata Mádl Ferenc alkalmazásához, 1960. március 24. (a család tulajdonában).
- 135 Az önálló aspiránsokat jogszabály szerint heti egy fizetett kutatónap illette meg [az aspiránsképzésről és a tudományos fokozatokról szóló 41/1959. (X. 3.) Korm. rendelet 9. § (1) bekezdés], az aspiránsok munkaidő-kedvezményeire általában 41/1959. (X. 3.) Korm. rendelet 9. §.
- 136 Erdei Ferenc főtitkár hozzájáruló nyilatkozata Mádl Ferenc alkalmazásához, 1963. február 6. (a család tulajdonában).
- 137 A főtitkári döntést ámyalja Szabó Imre egy évvel később készült beszámolójának egy részlete: „Másodállással rendelkezik az Intézet 10 munkatársa. Közülük háromnak az Intézetben betöltött állása jelentkezik másodállásként.” *Jelentés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének 1968. évi tevékenységéről*, 1968. október 27. 9. p. AL IX. osztály iratai 37. d., 4. dosszié. Vagyis az MTA oldaláról nézve az intézeti másodállások csökkentése lehetett a szándék, ugyanis Mádl másodállásának megszüntetésével ezt valóban a minimumra redukálták (a három kulcsfontosságú vezető esetében az engedély visszavonása nem merült fel).
- 138 AL Mádl Ferenc személyi dossziéja. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet változásbejelentő lap.
- 139 Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének 1970. évi költségvetési revíziója. AL Társadalomtudományi Főosztály iratai 14. d., 1. dosszié („330.701–331.000”).
- 140 Erdemes megemlíteni, hogy Mádl Ferenc, valamint kollégája és jó barátja, Peschka Vilmos egyidejűleg kerültek kinevezésre – mindketten félállású docensként – a Polgári Jogi Tanszékre. AL IX. osztály iratai 59. d., Állam- és Jogtudományi Bizottság 1970-től c. dosszié.
- 141 Világhy Miklós tanszékvezető egyetemi tanár levele Mádl Ferencnek, 1967. szeptember 11. (a család tulajdonában).
- 142 A szerződések témája a megbízó igényei szerint folyamatosan változott: tanulmányok készítése, illetve előadások, referátumok tartása különböző rendezvényeken és konferenciákon.
- 143 Az iratok között összesen négy szerződés található, kettő az 1960-as évek végéről és az 1970-es évek elejéről, illetve kettő az 1980-as évek végéről.
- 144 Lásd például AL Mádl Ferenc személyi dossziéja. Az MTA Személyügyi Osztály jellemzése Mádl Ferencről, 1984. május 17. Az átnézett iratanyagból a kinevezés dátuma, háttere nem derült ki.
- 145 *Rólunk is szól a mese*.
- 146 MÁDL 2011. 71. p.
- 147 Az 1968. március 13-i szaktitkári értekezlet napirendjén szereplő *Jelentés az MTA felügyelete alá tartozó, társadalomtudományokkal foglalkozó kutatóintézetek káderhelyzetéről* címet viselő anyag az intézeti pályaelhagyók esetével külön is foglalkozott. Az okok között a jelentés kiemeli az alacsony fizetést, valamint „az akadémiai nomenklatúr[ában]” használt címek (értsd a tudományos munkatársi címek) egyetemi címekhez (docens, professzor) viszonyított versenyképtelenségét. Ezek Mádl és a korosztályához tartozó tehetséges kutatók esetében is ösztönzőleg hathattak az egyetemi oktatói pályázatok beadásánál. AL IX. osztály iratai, 29. d., 4. dosszié.
- 148 „Valami szívesen szerettem volna lenni: egyetemi tanár. Attól kezdve, hogy tudományos pályára léptem, ezt tényleg ambicionáltam. Hogy taníthassak az egyetemen. Ez személyes ambícióim közé tartozott. Minden, ami azután jött, az az élet ajándéka” – fogalmazta meg tömören, hogy mi is állt az MTA-ból való távozás hátterében OPLATKA András: *Vendégségben Mádl Ferencnél*.
- 149 DOMANICZKY 2022.
- 150 Az aspirantúra megkezdésének elhúzódása mögött álló másik ok a forradalom lehetett, amely a hazai jogtudomány korábbi rendszerében és a döntéshozók körében is változásokat hozott. A forradalom nélkül elképzelhető, hogy Mádl már 1957-ben vagy 1958-ben megkezdhetné volna a tanulmányait.
- 151 A TMB bíróságra megküldött, a pályázati felhíváshoz mellékelte kísérőlevelél külön kitért rá, hogy „[a]z eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az aspirantúrát nagyobb sikerrel végzik azok, akik nem közvetlen az egyetem vagy főiskola elvégzése után kezdik meg az aspirantúrát, hanem már néhány év szakmai gyakorlattal rendelkeznek.” BFL XXV. 40. 1956.EL.VIII.F.15., 1956. február 7.
- 152 Mádl Ferenc bírósági fogalmazó a pályázatához egy tanulmányát is csatolta, amelynek címe (*Az objektív felelősségi rendszer történelmi kialakulása*) alapján valószínűleg egy korai változata lehet az első témába vágó, 1959-ben nyomtatásban megjelenő tanulmányának (*Az objektív felelősség történetéhez*).
- 153 Az aspiránsképzésről és a tudományos fokozatokról szóló 41/1959. (X. 3.) Korm. rendelet 3. § (1) bekezdés.
- 154 Uo. 3. § (3) bekezdés.
- 155 Uo. 3. § (4) bekezdés.
- 156 *Az akadémiai pártszervezet és az MTA Személyzeti Osztály közös jellemzése Mádl Ferenc aspiránsi kérelméhez*, 1959. november 26. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- 157 *Tájékoztató az aspiránsfelvétel követelményeiről*, 1962. február 7. AL II. osztály iratai 17. d., 5. dosszié.
- 158 „Eddigi tudományos munkásságával messzemenően bebizonyította, hogy önálló tudományos munkára képes.” *Jegyzőkönyv*, 1959. december 3. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- 159 A döntés megtalálható az 1959. december 17-i TMB ülés jegyzőkönyvében. AL II. osztály iratai 79. d., 8. dosszié.
- 160 *Tolnai Gábor, a TMB titkárának 1959. december 30-án kelt értesítése*. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- 161 Az aspiránsképzésről és a tudományos fokozatokról szóló 41/1959. (X. 3.) Korm. rendelet 9. § (6) bekezdés.
- 162 Mádlnak önálló aspiránsként nem volt témavezetője, de előrehaladását a II. osztály rendszeresen figyelemmel kísérte. A Mádl munkájáról referáló személy Világhy Miklós volt. *Az aspiránsi munkaterv, tematikák, beszámolók észrevételezése* [1962]. AL IX. osztály iratai 17. d., 3. dosszié.
- 163 A felvételi bizottság elnöke ekkoriban Beér János volt, tagjai Kádár Miklós és Vas Tibor voltak, meghívottként vett részt Sarlós Márton és Világhy Miklós. *Jegyzőkönyv az 1960. évi aspiránspályázatok elbírálására kiküldött Aspiránsfelvételi Bizottság üléseiről*. AL IX. osztály iratai 16. d., 4. dosszié; *Mádl Ferenc felvételi beszélgetéséről készült jegyzőkönyv*, 1959. december 3. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- 164 Interjú Kónya Sándorral, 2021. május 10.
- 165 Erre utal *Mádl Ferenc Róth Edithez írt levele*, ahol Mádl Ferenc „a könyvtverben szereplő, kiadásra kerülő munkámról” tesz említést, 1962. január 18. (a család tulajdonában).
- 166 Mádl Ferenc 1962. január 10-én és 1962. július 20-án kötött szerződést a könyv kiadására (mindkettő fennmaradt a család tulajdonában).
- 167 *Jegyzőkönyv Mádl Ferenc kandidátusi védéséről*, valamint Válasz Csanádi Györgynek és Világhy Miklósnak Mádl Ferenc: A deliktuális felelősség című disszertációjáról írt opponensi véleményére, 1964. február 5. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- 168 A fordítást Pulay Gábor, a lektorálást Mádl Ferenc végezte. *Mádl Ferenc levele Scherer Norbert felelős szerkesztőnek*, 1964. február 18. (a család tulajdonában).
- 169 *Mádl Ferenc szerződése az Akadémiai Kiadóval*, 1962. január 10. (a család tulajdonában).
- 170 Uo.
- 171 *Világhy Miklós lektori véleménye*, 1963. szeptember 4. 10. p. (a család tulajdonában).
- 172 *Mádl Ferenc levele Róth Editnek* ([d. n.] a család tulajdonában).
- 173 *Kónya Sándor levele a két opponensnek*, 1963. március 14. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- 174 A filozófiai képzésre vonatkozó követelményekre lásd az aspiránsfelvételi és a kandidátusi filozófiai vizsgákról szóló 107/1960. MM utasítást. A főtárgyhoz, a polgári joghoz való felkészüléshez az 1950-

- es évek végén (valószínűleg éppen 1959-ben vagy 1960-ban) kiadott 8 oldalas irodalomjegyzéket. AL IX. osztály iratai 16. d., 5. dosszié.
- <sup>175</sup> Bár a jogszabály egyértelműen 3 hónapban maximálta az opponensi vélemények elkészítésére rendelkezésre álló időt, a határidő-átlépések rendszerek voltak (a határidőre vö. az újrendszerű tudományos fokozat bevezetése és elnyerésének szabályozásáról szóló törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában kelt 7269/1950. (XII. 7.) MTE rendelet 7. § (7) bekezdés).
- <sup>176</sup> *Mádl Ferenc iratanyagának megküldése a TMB részére*, 1964. január 2. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>177</sup> Szászy a bizottság tagja volt, de a védésen a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem volt jelen. *Jegyzőkönyv Mádl Ferenc kandidátusi védéséről*, 1964. február 5. AL 200. TMB 699/429. dosszié)
- <sup>178</sup> *TMB értesítés Mádl Ferenc kandidátusi értekezésének vitájáról*, 1964. január 3. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>179</sup> „A szerző annak idején kiváló tanítványom volt és – a Polgári Törvénykönyv előkészítésének menetében – én hívtam fel a figyelmét a disszertáció témájának hajdani ösére, az objektív felősség törvényeinek kutatására.” Érdemes itt még Világhy professzornak azt a meglátását is felidézni, miszerint: „Aki a disszertációt vagy akár csak az irodalomjegyzéket, illetőleg a lábjegyzeteket átfutja, első látásra is őszinte tiszteletet érez a szerző iránt, aki képes és kész volt sok esztendő nagyon nehéz munkájával átrágni magát ezen az egészében kidolgozatlan, éspedig nemcsak a szocialista, de a burzsoá irodalomban is kidolgozatlan anyagon”. *Világhy Miklós opponensi véleménye*, 1963. december 29. 1. p. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>180</sup> „Impozáns munkával van dolgunk, amelynek egyik legfőbb értéke... rendkívül gazdag forrásgyűjtése, és ami ezzel együtt jár: szakítás azzal a kétes szemlélettel... hogy a rabszolgatartó – D.E.] társadalom jogát a római jog jelentette, a feudális társadalom jogát [pedig – D.E.] a többé-kevésbé már fejlett germán jog jelentette. [...] [a]ki olvassa a disszertációt, annak feltűnik, hogy milyen elegánsan és kulturáltan kezeli az anyagot. Birtokában van annak a művészetnek, hogy a legkeservebb fáradsággal létrehozott művet úgy tudja tálalni, hogy mögötte nem látszik a fáradság, csak az eredmény a tételekben.” *Jegyzőkönyv Mádl Ferenc kandidátusi védéséről*, 1964. február 5. 9–10. p.; *Eörsi Gyula hozzászólása*. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>181</sup> Ennek legfontosabb – Mádl Ferenc tudományos teljesítményének valószínűleg felfedő – megállapítása az volt, hogy „a vitán olyan összkép alakult ki, amely arra enged következtetni, hogy a disszertáció a kandidátusi követelményeket bizonyos vonatkozásokban lényegesen meghaladja”. *A TMB Állam- és Jogtudományi Szakbizottságának állásfoglalása Mádl Ferenc kandidátusi védéséről*, 1964. március 20. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>182</sup> *Csanádi György opponensi véleménye*, d. n. 1. p. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>183</sup> *Jegyzőkönyv Mádl Ferenc kandidátusi védéséről*, 3–6. p.; *Nizsalovszky Endre hozzászólása*, 1964. február 5. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>184</sup> *Jegyzőkönyv a bíráló bizottság zárt üléséről*, 1964. február 5. AL 200. TMB 699/429. dosszié. A bíráló bizottság megállapításai nyomtatásban is megjelentek, lásd Tudományos fokozatok odaítélése. *Jogtudományi Közöny*, 1965. 6. sz. 277. p.
- <sup>185</sup> Mindkét anyag, az 1964 első félévében megvédett kandidátusi disszertáció, illetve az 1964 második félévében megjelent monográfia szerkezeti felépítése azonos. Vö. *A kandidátusi disszertáció tézisei* (AL 200. TMB 699/429. dosszié) és *Tartalomjegyzék* (MÁDL 1964).
- <sup>186</sup> *Jegyzőkönyv Mádl Ferenc kandidátusi védéséről*, 4. p.; *Nizsalovszky Endre hozzászólása*. Érdemes itt visszautalni, hogy már a pécsi diák dolgozatának egyik opponense is az ötletes és szokatlan tárgyalási módot emelte ki a pályázat egyik érdeméért, lásd DOMANICZKY Endre: *Mádl Ferenc a pécsi jogi karon* (megjelenés alatt).
- <sup>187</sup> Ami az első fejezetet illeti, az ott leírtak közvetlen párhuzamai és kapcsolódási pontjai – mint azt a szerző is jelezte – az irodalom, a régészet és a néprajz tudományához kötődnek. A jövő tekintetében, a kozmikus térségre vonatkozóan Mádl saját nézeteit külön tanulmányban foglalta össze, amelyet a téma kiváló szakértője, Gál Gyula egy évvel később megjelent monográfiájában többször is meghivatkozott.
- <sup>188</sup> *Világhy Miklós lektori véleménye Mádl Ferenc könyvének kéziratáról*, 1963. szeptember 4. 1. p. (a család tulajdonában).
- <sup>189</sup> Uo.
- <sup>190</sup> Uo.
- <sup>191</sup> Uo.
- <sup>192</sup> *A kandidátusi disszertáció tézisei* 5. p. AL 200. TMB 699/429. dosszié.
- <sup>193</sup> *Világhy Miklós lektori véleménye Mádl Ferenc könyvének kéziratáról*.
- <sup>194</sup> Nizsalovszky Endre már említett recenziója mellett itt érdemes megemlíteni Szászy István bírálatát is. MÁDL Ferenc: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. *Jogtudományi Közöny*, 1966. 7. sz. 399–401. p. Mádl monográfiája kapcsán tehát mindenképpen hangsúlyozni érdemes, hogy a korszak legjelentősebb hazai jogtudósai (Nizsalovszky, Szászy, Eörsi és Világhy) egyöntetűen elismeréssel nyilatkoztak a szerzőről és munkájáról.
- <sup>195</sup> Mádl Ferenc – valószínűleg Nizsalovszky tanácsára, akivel a fia, Mádl András visszaemlékezése szerint valamennyi szakmai kérdést megbeszélt – kifejezetten ügyesen, részben az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos kapcsolatrendszerére, részben saját, a strasbourgi egyetemen kiépített kapcsolataira építve több mint két tucat helyre tudta könyvét kiküldeni. A néhány fennmaradt visszajelzés alapján az angol összefoglaló külföldön nagy sikert aratott [*Mádl Ferenc feljegyzése id. Trócsányi László részére*, 1964. szeptember 25.; *Mádl Ferenc levele az Akadémiai Kiadónak*, 1964. szeptember 25.; *A párizsi egyetem összehasonlító jogi intézet igazgatójának levele Mádl Ferencnek*, 1964. november 24.; *Lord Chorley, a Modern Law Review igazgatójának levele Mádl Ferencnek*, 1964. október 22.; *Otto Kahn-Freund levele Mádl Ferencnek*, 1964. október 22. (valamennyi a család tulajdonában)].
- <sup>196</sup> Szabályait lásd Az akadémiai jutalmak és pályadíjak rendszeréről szóló 10/1960. MTA utasítás módosításáról szóló 7/1965. MTA utasítás. *Akadémiai Közöny*, 1965. 16. sz. 151–152. p. Eszerint az Akadémiai Díj II. fokozatával 8 000 forint pénzjutalom járt.
- <sup>197</sup> *A IX. osztály javaslata az 1968. évi Akadémiai Díjra*. AL IX. osztály iratai, 19. d., 1. dosszié; 24. d., 1. dosszié; *A MTA Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Közleményei*, 2. 346. p.; *Magyar Tudomány*, 1968. 6. sz. 386–387. p.
- <sup>198</sup> Lásd még DOMANICZKY 2022.
- <sup>199</sup> SZABÓ Imre: Az állam- és jogtudományi kongresszus után. *Szabad Nép*, 1954. december 6. 4. p.
- <sup>200</sup> Interjú Sólyom Lászlóval, 2021. augusztus 31. Sólyom egyébként már a rendszerváltozást követően pozitívan és tárgyilagosan nyilatkozott Szabó Imre intézetvezetői eredményeiről. Az Alkotmánybíróság stabilizáló tényező. *Népszava*, 1992. március 21. 9. p.
- <sup>201</sup> Nizsalovszky neve külföldön is jól csengett, és – ahogy tanítványa megfogalmazta – „neve világszerte megnyitotta előttem a kapukat”. *Rólunk is szól a mese*. Fontos azonban kiemelni, hogy önmagában Nizsalovszky támogatása nem lett volna elegendő a külföldi kiküldetések elnyeréséhez, viszont a hivatalos kijelölések birtokában – háttértámogatásként – valóban sokat segíthetett.
- <sup>202</sup> *Jegyzőkönyv Mádl Ferenc doktori értekezésének nyilvános vitájáról*. Szászy István akadémikus hozzászólása, 1974. február 28. 1. p. AL 200. TMB 350/3.
- <sup>203</sup> Tartózkodó álláspontjával nem maradt egyedül, kortársai közül többen is, például Peschka Vilmos (1929), Herczegh Géza (1928) vagy a történész Katus László (1927) pártónkivülüként művelték tudományterületüket.

